

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Դրական եւ Բարոյական

ԿԻՍԸՄԾԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

• ԽՐԱԳՐԱՊԵՏ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Կար Շրջան

ԹԻՒ 11, 12, 13

15 Յուլիս 1895

Լիցուցե՛ք ձեր միջին ու սիրտը
սրճափ աղ շայն ըզան :
ԱԼԵԾԵ

Ը Ո Վ Ա Ն Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ն

Նորէն դպրոցներ. — Առշակ Զօպանեան — Նեհարին երագր. — Յ. Մ. — Իրապա-
տութեան հոգեբանութիւնը. — Մ. Շամսաննեան. — Ելեւիշներ. — Ռ. Որքերեան. —
Դպրոցական բռնիկ. — Սուսցիշը. — Փորն ցու քէ արի ցու. — Հագար Փշիկեան. —
Վարդապետի աւանդութիւններ. — Շախար. — Կորսուած նուակը. — Ազնխանդր
Շախեան. — Հովութեւրիւն. — Կ. Տօղթամաշեան. — Տիեզերին մէջ. — Առշակ Զօ-
պանեան. — Զարնուած սրտըր. — Ռ. Զարդարեան. — Դրամին սիրապետութիւնը. —
Հանրի Պօր. — Լէնարին պալլասը. — Պիւրկըր. — Կրօնը Հայոց մէջ. — Դ. Խաչեան.
— Փօռը մը ինքէն. — Թղթախնջին. — Թաննաուզըր եւ Պրանս. — Ա. Զօպանեան. —
Բնութիւնը. — Կհօրի :

Կ. ՊՈՒԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ն. Ճ ԱՐԱՄԵԱՆ

Զագնացմբար-Եօզուշու, Յախրեան խան, քիւ 10

1895

P. H. P. A.

Printed and Published by

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Գրական և Քաղաքական

ԿԻՍՍԱՄԱՐԱՆՆԵՐ ՀԱՆԴԻՍ

ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Նոր քղան

Թիւ 41, 42, 43

15 Յուլիս, 1895

ՆՈՐ ԷՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Բ.

ԿՐԹՈՂՆԵՐԸ

Թաղային վարժարանի պղտիկ ուշիմ աշակերտ մը, ինք իր քովէն դրած շարադրութեան մը մէջ, ցաւած շեշտով նկարագրելէ յետոյ մեր դպրոցի տղոց աղտոտութիւնն ու անկրթութիւնը, աղջիկներուն թեթեւութիւնն ու իմաստակութիւնը, սա զայրոյթի տողերը կ'աւելցընէ՝ « Տղաք սա բաները դպրոցին մէջ սորվելու են. սակայն եթէ դաստիարակը դաստիարակ չըլլայ, տղաք ի՞նչ կ'ըլլան: Սա ալ կայ որ յանցանքը միայն դաստիարակին կամ վարժուհիին քով չէ, քիչ մըն ալ ծնողքներուն քովն է. մեր ծնողները ծնող չեն. անոնք իրենց տղան ապագայ շաւորիւնը չեն խորհիր, անոնք կը խորհին որ տղան մեծնայ, քիչ մը բան սորվի, որ իրիկուրեւ իրիկուն հաց մը տուն քերէ »:

Մեր գրադիտութեան դասատուները գերօ մը պիտի տային այսպէս բան գրողին, ու նոյն իսկ զանի դասարանէն պիտի վռնտէին, լի՛րբը, պղտիկ մեծխօսի՛կը, որ կը համարձակի ծնողքին ու դաստիարակին վրայ դէշ խօսիլ: — Ես փափաք դգացի ձեռքը սեղմել այդ 12 տարեկան բզէզին որ արդէն դժգոհ ըլլալ գիտէ:

Եւ պէտք կա՞յ ըսելու թէ իմ պզտիկ բարեկամս ո՞րչափ իրաւունք ունի իր բոլորին մէջ: Իր այդ երեք միամիտ տողերը ամենէն տրտում կոչուածեամբ, երեւան կը հանեն մեր թաղային վարժարանի աշակերտներուն մեծագոյն մասին կացութիւնը: Մեր ծնողները ծնողք չեն, ու մեր դաստիարակները դաստիարակ չեն: Տղան, իր զարգացումի ճամբուն վրայ այդ երկու խափանարարներն ունի, ծնողքը եւ — անհաւատալի չէ՞, — դաստիարակն ալ:

Ծնողքը այն զգուշիկ դրական ոգիով տոգորուած է որով առու-տուրի կը փոխէ իր եւ զաւկին միջեւ յարաբերութիւնները. «Ես քեզ նայեցայ, քեզի համար ստակ ծախսեցի, հիմա դուն շուտով փարա վաստկելուն միջոցները սորվելու ես որ դուն ալ ինծի նայիս»: Եւ ատոր համար, պիտի պարտաւորէ տղան սորվիլ ինչ որ — իր խելքով — փա-րա կը վաստկցնէ. «քիչ մը թուաբանութիւն, քիչ մը տաճկերէն, քիչ մըն ալ տոմարակալութիւն». եւ ծնողքներ կան որ կատաղութիւն կը զգան տեսնելով որ տղայը ատենը պարսպ անցնել կուտան զրազի-տութեան, պատմութեան եւ գիտութեանց դասերով. թաղային վար-ժարանի դասընկերներէս մէկուն հայրը խստիւ արգիլած էր իր տղուն՝ պատմութեան դասին հետեւիլ. «Ինչո՞ւ պէտք որ մէկ երկու հազար տարի առաջ եղած բաները գիտնաս, ըսեր էր, դուն սա քեֆքեր բըռ-նելդ առաջ տար»: Տղոցը դասադրքի ծախքին համար ծնողքներուն խորունկ հակակրօնութիւնը գիտէք: Բնածին ատելութիւն մը ունին բուն զարգացումին, զարգացումի համար զարգացումին դէմ. կը վախնան անկից, կը զգան որ անիկա իրենց զաւակը իրենցմէ պիտի հեռացնէ, իրենցմէ տարբեր, աւելի վեր պիտի ընէ: Չեն ուզեր որ շատ կարգայ տղան. «անաստուած կ'ըլլայ», կ'ըսեն հայրերը». «վարդապետ պիտի ըլլայ», կը հարցնեն մայրերը: Եւ եթէ տղան նկարագիր չունի եւ այս խոշոր արգելքին վրայէն չի կրնար ցատքել, կորսուած է:

Դաստիարակը ուրիշ արգելք մըն է, ապահովապէս աւելի մեծ: Պէտք էր որ տղան, տանը մէջ իրեն տրուած սխալ գաղափարները, ուղորմելի բարոյականը, ծթած կեանքի ըմբռնումը, դպրոցին մէջ թօ-թափէր. դաստիարակը պէտք էր քանդէր անոր մէջ ինչ որ ծնողքը դրած է, եւ նոր շէնքը բարձրացնէր: Արդ, դաստիարակը շարունակու-թիւնն է ծնողքին. նոյն ոգին է, նոյն բարոյականն է, եւ գրեթէ նոյն լեզուն: Կիսկատար ուսումով կամ երբեմն ալ առանց ո եւ է ուսումի մարդ, առանց համուզման, առանց եռանդի, հոգաբարձութեան գոր-ծիքը, որ տղաքը լուռ ու հանդարտ պահելու ծիծաղելի պաշտօնն ունի, եւ ան միայն: Ատենով, ֆալսիտանին ու թաթին մարդն էր, տղաքը ճգմող հրէչը. այսօր, կաղանդին՝ տղոցմէ պախչիչ առնելու չափ ստորնացող մարդն է դեռ շատ տեղ, ու միշտ՝ հոգաբարձութեան առջեւ դողացող,

հարուստ տղոց հետ աղէկ գացող, զուրկ ո եւ է գաղափարէ կամ սկզբունքէ: Երբ տղաքը անոր ազդեցութեան տակ կը խարխափեն, կ'ատեն զանիկա, երբ ելլեն անկից՝ ընթերցումով կամ լաւ դասատուի մը ազդեցութեամբ, անոր վրայ իրենց դերձանցութեան զգացմամբ, կ'արհամարհեն զանիկա: — Եւ չեմ գիտեր բան մը որ բարոյապէս այնչափ յուր ազդէ տղոց վրայ, որչափ այդ մարդոց մտաւորական անգործութիւնը զպրոցին մէջ. թաղային վարժարանին մէջ, կը յիշեմ որ վրաս յուսահատութիւն կուգար գիտելով կառավարիչը, որ տղաքը գասի հանելու մեծ գործողութիւնը կատարելն յետոյ, սերտողութեան ժամերուն կամ գրասեղանին վրայ կը պառկէր կը մրափէր, կամ քանի մը տղայ զլուխը ժողովելով իր երիտասարդութեան մարիֆէթները կը պատմէր: Տղաքը ինչ որինակ կրնան առնել այդ մարդէն որ քան մը չընէր դպրոցին մէջ, չի կարդար, չի գրեր, չաշխատիր: Ամենէն ցաւալին, սակայն, իրենց տգիտութենէն, իրենց անկրթութենէն աւելի, իրենց գործին հրայրքը չունենալն է: Ամսականին համար աշխատողներ են, եւ ասիկա կը զգացնեն: « Խննդ ես որ ատանկ չունչ կը հատցընես, ըսեր է վերջերս կարեւոր թաղի մը դպրոցին դաստիարակը խղճամիտ դասատուի մը որ տղոցը դասը բացատրելու համար կը յոգնի եղեր, մեղք չե՞ս, դասը տուր ելիր գնա՛, կ'ուզեն սորվին կ'ուզեն չտորվին»: — Անշուշտ ամէնքն ալ այսչափ զզուելի չեն. սոսկալի բան կ'ըլլար: Բարի մարդիկ ալ կան ատոնց մէջ, որոնք նոյն խակ կը սիրեն ըրածնին, բայց որոնք գիտակցութիւնը, կարողութիւնը չունին իրենց պաշտօնին:

Ուսուցիչներուն մէջ, մարդ կրնայ քիչ մը աւելի մտքուր օդ ծծել: Խոշոր խումբին մէջ, անկիւններ կան որոնք միտիւարական են: Քանի մը ծանօթ ու յարգելի անձնավորութիւններ, ու մէկ քանի ալ անձնուէր, աշխատող ու սիրող նորեկներ: Ասոնց շուրջը, ապիկարներուն լայն պարը: Ասիկա առաջ կը բերէ, ամէն դպրոցի մէջ, ուսուցչական խումբի անհաւասարութիւն մը, որ ամենէն մեծ աղէտքներէն է մեր կրթական գործին: Եւ հոս, թաղային դպրոցներու վրայ չէ որ կը խօսիմ միայն, այլ բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ, ուսուցիչներու անհաւասարութիւնը աւելի զօրաւոր կերպով զգալի է տղոցը, եւ աւելի վնասակար: Անհաւասարութիւն՝ հմտութեան մէջ, անհաւասարութիւն բարոյական զգացման մէջ: Եւ չեմ գիտեր որո՞նք աւելի ազեղութեւր են, բան չգիտցողները թէ հոգի չունեցողները: Կան որ չարշիի բարոյականը կը քարոզեն, անամօթաբար, դասերու մէջ խտիր կը դնեն. «բանաստեղծութիւն չէ աս, բարեկամ, թուաբանութիւն կ'ըսեն ասոր»: — Կան որ հրապարակի վրայ ուրիշ ուսուցիչի մը հետ ունեցած

գրական վէճերնին կամ նոյն իսկ անձնական կռիւներնին տղոցը դասի նիւթ կ'ընեն : — Ուրիշներ ալ փոտած նախապաշարուններ կը փոխանցեն աշակերտներուն : Կրօնական զգացման համար յարգանքս բացատրեցի արդէն , բայց կրնա՞ք երեւակայել որ տեսակ մը կրօնագիտութեան դասատուներու ազդեցութեան տակ , մանկամարդ աղջիկներ այնչափ սեղմուած միտք ունենան որ լրջօրէն հաւտան թէ աշխատելէ աւելի Աստուծոյ աղօթքը ընելով է որ կրնան դասերնին սորվիլ (դէպքը իրական է) , եւ իրենցմէ մէկը նոյն իսկ պատմելու ելլէ թէ ինքը առջի տարին , առանց տետրակ մը ձեռքը առած ըլլալու , « ժամը միմ մը վառելով » , սքանչելի քննութիւն մը անցուցեր է . . . : Չորագործութիւն է աս : Եւ երբ դիտնաք մանաւանդ որ այս հակամարդկային դադափարները տուողները համոզուած ալ չեն , թէ « ինչ որ տեսեր ենք՝ ան պահելու ենք » ին ողորմելի փիլիսոփայութեամբն է որ կը վարուին . . . ատենցմէ մէկը , երիտասարդ քահանայ մը , ծիծաղելի շուարումով մը որ մը կը գտնուէր աէր ինծի տղոցը չարածձի հարցումներուն համար . « Այլապէս , ես ալ գիտեմ ի՞նչ ատենց մէջէն չելլուիր , ամա ատանի բաներու վրայ տղոցը աչքը բացուելու չէ » : — Կան ալ որ ոչ միայն ո եւ է համոզում , ո եւ է զարգացում չունին , այլ արժանապատուութեան , աղնուութեան զգացման յետին նշոյլէն զուրկ են , եւ ասիկա պարտըկելու ջանք ալ չեն ըներ . վերջերս , դպրոցի մը մէջ , Սամաթիոյ հրկիզեալներուն ինպատու հանգանակութիւն մը կը կազմակերպեն տղաքը . ամբողջ դպրոցը կը մասնակցի , իսլամ ու Փրանսացի դասատուներ անգամ սիրով իրենց նուէրը կուտան , եւ հայ դասատու մը , որ հարուստ ալ է , բացարձակապէս կը մերժէ մեծիսկէ մը նուիրել , եւ երբ տղաքը կը կրկնեն խնդրանքը , քանի մը անբարեկեցիկ տղոց իբր նուէր տուած իր գասագրքերուն դինը կ'ուզէ , այդ գումարը հանգանակութեան յատկացնելու համար . . . — Զարհուրելի բան չէ՞ որ թարմ տղաք , ամէն կերպով ագնիւ , մեծ , վեհագի ըլլալու կարող , այս աստիճան ինկա՞ծ մարդերու առջեւ նստելու , անոնցմէ բան սորվելու , զանոնք յարգելու ստիպուած ըլլան :

Ի՞նչ կ'ըլլայ աշակերտին կացութիւնը , մանաւանդ , երբ իր ուսուցիչներուն միջեւ բարոյական զգացման այսքան տարօրինակ հեռաւորութիւն մը կը տեսնէ : Ագնիւ ուսուցիչէ մը յետոյ որ դասարանէն դուրս կ'ելլէ՝ դադափարներու եւ զգացմանց բարձր մթնոլորտ մը շինելով իրեն համար , ի՞նչ կը զգայ երբ անմիջապէս ետքը ներս մտնելը կը տեսնէ նախապաշարուններով նեխած մտքի մը կամ վեհանձնութենէ այսչափ զուրկ էակի մը : Ի՞նչ խուժ՝ դեռ չկազմուած տղուն համար . եւ ի՞նչ զգումնք՝ կազմուածին համար :

Ուսուցիչներուն ձեռնհասութիւնը իրենց նկարագրին զուգընթաց է : Դասեր կան որոնց յարմար ուսուցիչ մէկ հատ չիկայ մեր Պսլայ դըպ-

րոցներուն մէջ: Մեծ մասը չեն դիտեր, ու չեն ալ աշխատիր. ուրիշներ բաներ մը դիտեն, բայց իրենց գործին ծանրութիւնը զգալու կարող չեն. Ազգ. Պատմութեան ուսուցիչ մը իր դասը պատմած ատենը տղաքը կը խնդացնէ եղեր (°) հին օրերուն դէպքերը չարշիւ լեզուով մը ծաղրանկարելով: Եւ անոնց մէջ խկ, որոնք կարող եւ յարգելի անձեր են, տարւոքները յոգնած են եւ պէտք եղածին չափ եռանդ չունին, նորեկները անխորձ են եւ պէտք եղածին չափ հմտութիւն չունին, կան ալ որ հմուտ են, եւ կրնային՝ եթէ խանդն ու հրայրքն ունենային իրենց գործին, աւելի բեղմնաւոր ընել իրենց դասը, բայց չեն ուզեր յոգնիլ, եւ ուշիմ մեքենաներ կը մնան. ատոնցմէ ոմանք, օր մը ճանճրացած, փաստաբանութեան ասպարէզը զրկած են. եւ կան որ սիրով պանքան պիտի մտնէին վաղը, եթէ գործ ըլլար:

Այսպիսի ոլորտի մը մէջ, այս ինքնին անկազմ եւ իրար սպաննող ուղղութիւններուն մէջ, ի՞նչ կ'ուզէք որ ըլլայ աշակերտը, եւ ի՞նչպէս կ'ուզէք որ նկարագիր ունենայ, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ մտածող, ձգտում ունեցող սերունդ մը ունենանք: ... Ամէն բան, այսօր, անձնական աշխատութեան կախում ունի. տղաքը իրենք զիրենք կը կրթեն, կարգալով. եւ այս վերջին տարիներուն մէջ, քանի մը լաւ ուսուցիչներու հետ, լրագրութիւնը՝ դպրոցներէն շատ աւելի բան ըրաւ նոր սերունդին կազմութեան գործին մէջ:

* * *

Հիմա, ուսուցչական աշխատհին այս ողբալի պատկերը դժեւէ յետոյ, տրտմութեամբ կը զգամ թէ ի՞նչ պարտաւ յոգնութիւն էր (այս միջոցին համար զոնէ) անհրաժեշտ եղած նորութիւնները երկայն բարակ մատնանիւ ըրած ըլլալու առջի յօդուածով: Այդ դպրոցական կեանքը զոր ծրագրեր էի, ո՞վ պիտի իրագործէ զայն. շատ կը ճանչնա՞ք դպրոցի տեսուչներ որոնք տղաքը քաղաքին Մոսէոնը կամ մէկ ճարտարարուեստական գործարանը առաջնորդած ատեննին, կարենան տեսածնին բացատրել անոնց, կամ դոնէ կարենան դպրոցին մէջ խօսելու վարժութիւններ, թատերական պլատիկ փորձ մը ճաշակով ու հասկացողութեամբ վարել: Շատ դիտէ՞ք դասատուներ, որոնք, դրբի վրայ դասաւանդութեան յետոյ, օրուան դէպքերուն վրայ կիրարկեն յարուած ճանօթութիւնները, կամ գաշտային պոռոյտի մէջ՝ բնութեան վրայ իսկ, բուսական կամ հանքային ճշգրիտ դիտողութիւններ կարենան ընել տալ անոնց:

Առաջին խորհուրդք բանը, ծրագրերներէն առաջ, գործադրողներ պատրաստելն է: Զեռնհաս, գիտակից ու անձնուէր կրթողներու պէտք ունինք: Եւ տալիս մեր ամենէն մեծ պէտքն է այսօր, ամբողջ ազգին

ամենէն մեծ պէտքը: Ս. Պատրիարք Հայրը, վարչութիւնը, ուսումնական խորհուրդը, Հոգարարձութիւնները, ամէն անոնք որ պաշտօն մը ունին, ամէն անոնք որ ազգին համար կ'աշխատին, պէտք է այս խնդրին ուշադրութիւն դարձնեն: Պսլսոյ դպրոցները ողորմելի վիճակի մէջ են, ու գաւառները բնականաբար աւելի ողորմելի (*): Լաւ կրթողներ ըլլալու ամէն կերպով ատակ, խանդավառ ու ազնիւ պատանիներ կան, որոնք միջոց չունին համալսարանի մէջ երթալու պատրաստուելու: Անհրաժեշտ պէտք կայ աղքատ ուսանողներու սնտուկ մը հաստատուելու: Քանի մը հարուստներ որոնք մասնական նուէրներ կ'ընեն Եւրոպա գացած ուսանողներու, այդ կտոր փրկուճ բայց բազմաթիւ խնդրանքներէն ձանձրացած, իրենք իսկ կը բաղձան այդպիսի սնտուկի մը հաստատումը: Մէկ քանի ուսանողներու օգնելու համար արդէն քանի մը բարեկամական հուաքումներ կազմուած են: Զանք մը կը բուէ որ այդ կղզիացեալ նպաստները միանան, կանոնաւոր ու տեւական մարմին մը ձեւացնեն:

Պէտք եղածը ուսուցչական արքայ խումբ մըն է, հաւաստապէս զարդացած ու նոյն սգիով տոգորուած: Այդ եղբայրական խումբը պիտի կարենայ ստեղծել տեղական վարժապետանոց մը, տեսչական վարժապետանոցը, որուն տարիներէ ի վեր կը սպասենք: Եւ անդամ մը որ կատարեալ վարժապետանոց մը ունենանք, Պսլսոյ թաղային վարժարաններուն եւ գաւառական բոլոր վարժարաններուն համար կարող ուսուցիչներ պատրաստելու դործը խնդիրն կը կարգադրուի:

Զարգացումի ծարաւ ամբողջ սերունդի մը կողմէն այս առաջարկը, այս խնդրանքը կը ներկայացնենք մենք՝ անոնց որ կրնան այդ ջանքը ընել, — եւ կը սպասենք:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՆԵՀԱՐԻՆ ԵՐԱԶԸ

Ծանծաղ ծովակին խոնուն ծալքեր կարցնապին այգուն ծաղիկ ծագումին ծոցէն:

Հովն՝ անդուր համբոյրներով հեղուկ հիւսէր կը հիւսէր անոր հովանի հարբութեան վրայ:

(*) Կարգով մեր այս թիւով իսկ հրատարակուած գաւառական քոնիկը:

Շէնդ արշալոյսին լայն պատրաստութիւնը՝ կոյս շաղեր կը շողացունէր
եզերքն ի շար :

Կոյս շաղեր եզերքն ի շար, ուր կեցած էր նեղսիրտ Նեհարին մայ
նաւակը :

* * *

Անուրջ մը անդոռական՝ անհանգստած էր զինքն զիշերն ի բուն :

Ա՛լ ան անմահ չէր ան առտուրնէ. անհուն անձուկ մը անրած էր ա-
նոր հոգին :

Բանուկ բիբերովն հեւուն հրաման մը հաննց հրաւարս յաւերժաւ-
սերուն :

«Շո՛ւՆ շո՛ւՆ, շտապեցե՛ք շուՆ, գոչեց :

Երա՛գ մը կերէ հոգիս, կուզեմ սալ զիս ջինջ ջուրին, կուզեմ կոյս
կղզեակին սալ զիս :

Տալ զիս կոյս կղզեակին, որ կարող է պահել զիս կոյս» : —

* * *

Կար քարիկներ արագ արագ փակեցին կապը մաւակին, ու քեքե-
քեւեր քեւեակները քորուեցին :

Անցաւ սրտցաւ Նեհար դիցական մաւակին ցից ցոռին, եւ կողմնե-
ցաւ հոն լուռ մուռ :

Թիւրն սկսան ծափել արծաթ ծալերով ծովակին ծփուն ծիծաղներուն
նէս :

Եւ ինք Նեհար նիհար մայրւածով հորիզոնին հուրերուն յառած կը
խառներ անոնց իր երազն հուր :

Կը խառներ իր երազն հուր, որ հնոց մը դարձուցած էր անոր հոգին :

* * *

Իր հուր երազը, զոր հոգի հայեացքն հուրի հրեշտակներուն զո՛ւր կը
հնարէին փաղել :

Շարժուն շղարը շփացող ծովակին, հանդարտ հնարքն հոգեշօշափ
հովին. մասնող լուսիւնն առաւօտին՝ զո՛ւր միաբանեցան գալմալու երազն
ազնիւ Նեհարին :

Երազն երազուն Նեհարին, որ համակ մամակ մըն էր մարմնափակ :

* * *

Հասաւ մունջ մակուկը խորը դեռ քնով կղզեակին. դեռ լուռ յա-
ռած էր Նեհար հորիզոնին հսկայ հուրերուն :

Յոգնած քեւակներէն կաթ կարումներու վերջինն ինկաւ ասուպի մը պէս ծովակն ի վար, արբժոռ առաջին շողովն արեւին:

Դուրս ցատկեց դիցունին՝ ցամբած ա՛խ մը նետելով ծոցը ծծուն ծովակին:

Եւ յաւե՛րժ հարսերն ալ հրոսեցին ետէսն անհառն ի վեր:

Անհառն ի վեր, որուն վսեմ նսեմին մէջ կուգէր բանալ ու պատել Նեհար՝ իր երազը փախսական:

* * *

Բայց մեղացեալ վայրին անդորրութիւնը՝ վարդգոյն վառ վանկ մը թոցուց լուռիին վակժոյժ շուրթերէն:

Անհուն արձագանգ մը առաւ հոն այդ վանկն. ու զա՛յն իր յաւերժ-հարսերը կրկնեցին նախ յաւերժ, եւ մայրիներուն զառամ ոտքերը զայն երեկնեցին խստոյն:

Կրկնեցին նոյնպէս պահուրջով նազելի նայալք. երեկնեցին զա՛յն տեւեւներուն շաղակրատ շրժիւնները:

Կրկնեցին սօսաւով ստուերք, յաւիտեա՛ն կրկնել առին Նեհարի նուրբ երազը:

* * *

Ի՛նչ էր երազը զարմանալի Նեհարին:

Ի՛նչ էր կրկնուած ու երեսպարձ կրկնուած այդ վարդգոյն վանկը տարաբաղ Նեհարին:

— Սե՛ր էր բեհեզ երազը Նեհարին, սե՛ր իր զուսպ յոյզքը. սե՛ր լուռ առտուան մէջ արձակուած այդ վարդ վանկը: —

Սե՛ր, Սե՛ր, Սե՛ր, կրկնել սկսած էին ծվանքը ծովակին, առքն առաւօտին, արձագանգն անհատին, շուշան շուրթերն յաւերժհարսերուն:

Սե՛ր, կրկնած էր մե՛ծ տունը տեղեւորին:

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Իրապաշտութիւնը, նկատելով իր ամբողջին մէջ, արուեստին ինչպէս իմաստասիրութեան, որոնք միանալով, կենդանական դասակարգին մէջ մարդկային կեանքը կ'որակեն, այնքան հին է, որքան արուեստն ու իմաստասիրութիւնը, որքան մտածումն ու գաղափարը, որքան քաղաքակրթութիւնը:

Իրապաշտութիւնը, մարդուն մէջ, ըմբռնումն է իր շուրջին ու գիտակցութիւնը անոր: Իրապաշտութեան կորիզը գիտնալուն, ճանչնալուն մէջ խի է, մեր շուրջը անցած դարձածին հասկնալը: Իրապաշտութիւնը՝ մարդուն մէջ, կատարումն է հոգեբանական երեւոյթի մը ինչպէս հոգեբանական երեւոյթի մը կատարումն է լսելը, տեսնելը, զգալը, մտածելը:

Այն ամէն առարկաներն ու երեւոյթները սրոնք ենթակայ են մեր հինգ զգայարաններուն ամենքը միասին կը կոչենք իրողութիւններ մեզմէ դուրս արտաքին աշխարհի պատկանող: Երբ մեր զգայարաններուն միջոցաւ այդ արտաքին իրողութիւնները մեր մէջ առնենք, մեր մէջ այդ իրողութիւնները կը փոխուին հոգեկան գործողութիւններու:

Կենդանական աշխարհը ու մասնաւորապէս մարդը՝ կազմելու համար իր մէջ հոգեկան գործողութիւնները, իր հինգ զգայարաններով՝ միշտ արտաքին իրողութիւններու հետ շփուելու մէջ է: Նիւթը, ձայնը, լոյսը եւն. իրենց ներկայութեամբ կը գրգռեն մեր զգայարանները որոնք ստորաբաժանումները, միջնորդներն են կեդրոնական գործարանին (ուղեղային դրութիւն) եւ արտաքին իրողութիւններու միջեւ: Ելեքտրական թելերու պէս մեր զգայարաններէն դէպ ի կեդրոնը երկարած ջղի թելերը զգայարաններէն իրենց հաղորդուած իրողութիւն մը կը տանին դէպ ի ուղեղը եւ ուղեղին մէջ ալ գործողութիւնը շարունակուելով յաջորդաբար յառաջ կուգան մեր մէջ, զգացումները, մտապահեցումները, գաղափարները, դատողութիւնները: Դատողութեան գործողութիւնն է, որ անմիջապէս իրմէ առջի գործողութիւններուն կապուած՝ յառաջ կը բերէ մեր եւ իրողութիւններու մէջ յարաբերութիւն մը, ուշադրութիւն դարձնելը, դիտողութիւնը դէպ ի արտաքին աշխարհը: Այդ բնախօսական-հոգեբանական գիտողութիւններն են որ կը կազմեն այսօր բոլոր բնական ու մտաւորական գիտողութիւններու խիւղութիւնը:

Այս տեղ պէտք է յիշել թէ գործարանական կեանքի մէջ յառաջ եկած զուտ բնախօսական-հոգեբանական երեւոյթներու միակ աղբիւրը

շարժումն է որ ինքն ալ իր կարգին արդիւնքն է ուժի ներկայութեան: Մեր ընդհանուր բնախօսական-հոգեբանական գործողութեան սկիզբէն մինչեւ վերջը, զգացումներէն մինչեւ դատողութեան, դիտողութեան գալը, շարժումն է որ միաբան կը տիրապետէ: Զիզերը իրենց հաղորդուած իրողութիւնը շարժումներով կը փոխադրեն մինչեւ կեդրոնը. ուղեղին մէջ ալ պէտք է որ զգացում մը մտապատկերի փոխուած ատեն շարժին ուղեղային բջիջները. գործարանաւորական կեանքի մէջ ուժը շարժումի ձեւին տակ կ'արտայայտուի միայն եւ շարժումի բացակայութիւնը կեդրոնական ուժի բացակայութիւնը կ'ենթադրէ, եւ առանց կենդանական ուժի չկայ գործաւորանական կեանք ('). ինչպէս չափի ըլլար մոլորակային դրութիւն առանց կեդրոնախոյս զօրութեան եւ առանց մոլորակներու դրութեան տիեզերքը չափի ըլլար:

Շարժումի գաղափարը իր ընդարձակ նշանակութեան մէջ ամբողջ տիեզերքի խորհրդանշանը, իմաստը կարելի է նկատել: Շարժում մոլորակներէն մինչեւ հիւլները, շարժում բուսականութենէն մինչեւ կենդանաբանութիւնը, ամէն տեղ շարժում: Մարդ պէտք է շարժի ապրելու համար ու պէ՛տք է մարդ ապրի շարժելու համար:

*
* *

Մարդը իր բնախօսական-կենդանական յատկութիւններով կը կապուի մեծ գործարանաւորական դրութեան, աշխարհի, զոր «իրողութիւններ» բառով որակեցինք: Ինչպէս որ ամբողջ դիտողութիւնները կը հաստատեն մասին ու ամբողջին միջեւ եղած ներքին սերտ կապակցութիւնը եւ անմիջական կախումը իրարմէ, նոյնպէս մարդը, իրեւ բնական իրողութիւն մը, իրողութիւններու մեծ շարքին մէջ է ու միշտ անոր զրգուովն ենթակայ: Մարդուս մտաւորական գործողութիւնը իր հազար ձեւերով բնախօսական երեւոյթ մըն է կամ թէ արտաքին իրողութիւններու զրգուովն տակ նոր իրողութիւն մը:

Մարդուն մէջ կարելի է տեսնել երբեմն այնպիսի մտաւորական գոր-

(*) Շոս հոգեբաններ կը-կարծեն թէ մշածումը, կիրքը, կամքը առանց շարժումի կարող են պատահիլ, խոստովանելով մի եւ նոյն ասեմ թէ բոլոր բնական երեւոյթները չեն կարող առանց շարժումի սեղի ունենալ. նիւթէն շեղիլ կ'ըլլար եթէ ուզի մանրամասնութիւններու մէջ մտնել հաստատելու համար թէ բնախօսական-հոգեբանական երեւոյթ մըն ալ չի կրնար առանց շարժումի ընկերակցութեան սեղի ունենալ եւ մշածումը, կիրքը, կամքն ալ բնախօսական-հոգեբանական երեւոյթներ են: Հոգեբաններէ ոմանք այդ հոգեբանական գործողութիւնները շարժումէ զուրկ նկատելով, հոգիի հարցը լուծած կը նկատեն վերագրելով այդ հոգեբանական երեւոյթները բնախօսական պատճառներէ դուրս «խորհուրդ»ի մը:

ծունէութիւն մը, որու ծագումը արտաքին աշխարհը, իրողութիւնները չեն, որու թելադրողը իր շուրջը չէ, որու ղարգացնողը իր զգայարանքները չեն. այն ժամանակ պէտք է դատապարտենք այդ գործունէութիւնը իբրեւ զեղծում մը, իբրեւ ոչ-իրողութիւն մը, հիւանդ գործարանաւորութեան արդիւնք, ու մեր իտէսը ըլլայ առողջ բնական գործունէութիւնը, որ արդիւնքն է առողջ բնական գործարանաւորութեան մը: Խենդերը, սպուշները իրենց մտաւորական գործունէութեան միջոցին, երբէք չեն ազդուիր արտաքին իրողութիւններէն որոնք իրենց շուրջը կը կատարուին. այդ մարդիկը իրենց շուրջի գիտակցութիւնը չունին, իրենց ուղեղին մէջ բեւեռեալ գաղափար մը կայ միայն որ անգամ մը եկեր այդ տեղ գամուեր է եւ հիմա իրենց բոլոր հոգեբանական գործողութիւնները ատոր շուրջ կը դառնան: Այս տեսակ անձերը, որոնք չունին արտաքին աշխարհը ըմբռնելու, իրողութիւններու գիտակցելու կարողութիւնը, հիւանդներ կը նկատենք եւ առողջներէն բաժնեղով հիւանդանոց կը տանինք զանոնք: Եթէ ոչ մի եւ նոյնը, բայց նոյնին մօտեցող վիճակներ են յոռետեսութիւնը եւ բնապաշտութիւնը, որով կարգ մը մարդիկ իրողութիւններէն մէկ մասը միայն տեսնելու ընդունակ են եւ իրենց ուղեղին մէջ բեւեռեալ գաղափար մը ունին, — ամէն իրողութիւն գէշ տեսնել, եւ համոզուած ըլլալ թէ այդ գէշութիւնը սպառնալիք մըն է մարդկութեան:

*
* *

Մարդուս միտքը իր գործունէութեան մէջ ընդունակ ըլլալով ստանալու բոլոր արտաքին զանազան իրողութիւնները, զանոնք իր հայտցին մէջ կը ձուլէ ու կը կազմէ քիմիական նոր միութիւն մը շնորհիւ իր բնական ուժին որ անդուլ անգաղար պէտք է աշխատի եւ այդ աշխատանքին համար պէտք է իր սնունդը ստանայ: Սնունդը արտաքին աշխարհը, իրողութիւններն են. իսկ աշխատանքի արդիւնքը՝ կազմաւորումը մեր ներքին աշխարհին, մեր մտաւորական կարողութեան:

Առաջին մարդը երբ իր շուրջը անցած դարձածին գիտակցեցաւ, երբ բանականութեան շրջանին մէջ մտաւ, իրողութիւնները սկսան հետքեր ձգել իր ուղեղին մէջ ու այդ հետքերը թելադրեցին իրեն որ անդրադառնայ այդ իրողութիւններու վրայ, չափէ, չափչափէ զանոնք, ըմբռնէ, մտածէ ու յետոյ ինքն իրեն համար կազմէ *մտապատկերներ* մը (*Vorstellung*) դուրսէն եկած այդ իրողութեան մասին: Այդ մտապատկերներն են որ հետզհետէ աճելով բազմաճառով կազմած են մարդուն ճանաչողութիւնը. ու աւելի առաջ երթալով պէտք է ըսել թէ մտապատկերները կազմած են գիտութիւնները որոնք մտապատկերներու խմբա-

ւորումներ, խտացումներ են: Առէք բնական գիտութիւնները ու յետոյ բնական գիտութիւններէն ծագած ու անոնց վրայ հիմնուած մտաւորական գիտութիւնները եւ պիտի տեսնէք թէ բովանդակ գիտութիւններու բովանդակութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ դիտողութիւններ. դիտողութիւններ որ, ինչպէս տեսանք, արդիւնքն են արտաքին աշխարհի մեր մէջ յառաջ բերած բնախօսական եւ հոգեբանական գործողութիւններուն:

Բժշկութիւնը անդամատեր է մարդը, ըմբռներ է անոր գործարանաւորական կազմուածքը, հասկցեր է այդ գործարանաւորութեան յատկութիւնները իրենց բնագիտական եւ բնախօսական վիճակներուն մէջ եւ ամբողջ շէնքը կազմեր է մարդուն մարմնէն քաղած գիտողութիւններուն վրայ:

Բժշկութեան մօտ, բարոյագիտութիւնը (գիտական բարոյագիտութիւնը զոր պէտք է զատել կրօնական բարոյականութենէն), հոգեբանապէս անդամատեր է մարդը, տեսեր է անոր հոգեբանական գործարանաւորութեան կազմուածքը եւ իր գիտողութիւնները այդ կազմուածքին վրայ՝ պարզեր են այդ հոգեբանական գործարանաւորութեան յատկութիւնները, ուրիշ բառերով՝ մարդկային ֆիսկոլոմները, ձգտումները, թնայողումները, ու այդ ամենէն հետեւցուցեր է իր բանաձեւերը, կեանք տալով իր գոյութեան:

Բնալուծութիւնն ու բնագիտութիւնը վերլուծեր են նիւթը մինչեւ տարրի, հիւլէի վիճակին, ըմբռներ են հիւլէներու ամբողջութեան մը կազմուածքը, տարրերու միաւորումը: Փնտռեր են հիւլէներու ամբողջութեան մը, տարրերու միաւորութեան մը յատկութիւնները ու յետոյ զանազան տարրերէ յառաջ եկած բոլոր երեւոյթները եւ իրաւունքն են ստացեր գիտութեան հողին վրայ իրենց շէնքերը բարձրացնելու:

Առողջաբանութիւնը մարդկային գործարանաւորութեան իտէալ վիճակը աչքի առաջ ունենալով կռուեր է ակտարանական երեւոյթներու դէմ, ու ցոյց է տուեր մարդուն օրէնքներ, որով կարող է իր հիւանդութիւններուն դէմ կռուիլ եւ դէպ ի իտէալ առողջութիւնը ձգտիլ: Մտաւորական չրջանի մէջ հասարակային գիտութիւնները մի եւ նոյն ձգտումները ունին ինչ որ բժշկութեան մէջ առողջաբանութիւնը:

Իսկ ինչ որ բոլոր այս գիտութիւններէն դուրս բխած, եղեր է պերճանքը գիտութիւններուն, արուեստը, ստացեր է նաեւ իր ծագումը նախ բնութեան ու յետոյ մարդկային գործարանաւորութեան հոգեբանական գործարանաւորութեան մէջ:

Մարդը տեսեր է արեւին մարը մո՞նկը կամ բարձրանալը օդային հանդիսաւոր ամրոցներու մէջէն, տեսեր է ծիրանի դօտին ու հովին սուլելը լսել է, տեսեր է թռչուններ որոնք խմբուած կ'երգեն, ու իր

բնախօսական բնագլուխով փնտռել է այն որ իրեն հաճոյք կը պատ-
ճառէ ու երգել կուտայ, գտել է իրեն հաճոյք պատճառողը, երգեր է
անոր մօտ ու կը հաճոյքով լաջակաւորուած աչքերը երկինք դարձու-
ցած ատեն տեսեր է աստղերը ու հմայքով լեցուեր է, սարսափեր է
մրրկէն, խաւարին մէջ կծկտեր, եւ հեշտութիւն է զգացեր լուսնի լոյ-
սին, բուսականութիւնը հաճոյք է պատճառել իրեն ռնգունքին, ու ծա-
ղիկը մազերուն մէջ խօթելով ինքն իրեն աւելի հաճելի է թուեր: Նոյն
օրինակ երեւոյթներ իրենց հազար ձեւերուն մէջ կրկնուելով, սարսա-
փեցուցեր, հմայեր, յափշտակեր են մարդը, երգել, հաճոյք զգացնել
տուեր են իրեն, հետզհետէ կազմաւորելով անոր մէջ ներքին աշխարհ
ւը, յոյզերու աշխարհը (*):

Ներքին աշխարհի խորն է ծնունդը մեր ձգտումներուն եւ բաղ-
ձանքներուն: Կրօնքի եւ արուեստներու սննդատու արմատը ներքին
աշխարհի մէջ է. կրօնքը եւ արուեստները յոյզերու յիշատակարան-
ներն են:

Մարդը իր զարգացման ընթացքին մէջ սկսեր է կամաց կամաց
զինքը շրջապատող իրողութիւններուն շրջանակը լայնցնել. իր զգա-
ցումները սկսեր են աւելի գիտակից ըլլալ ու կրքերը աւելի խորին:
Յաճախ անցնող իրողութենէ մը բոլորովին գրաւուած, անոր անցնելէն
ետքը ուզեր է մարմնաւորել այդ իրողութիւնը: Այսինքն նախ ար-
տաքին իրողութիւն մը մըմռնելու համար տեղի է ունեցեր զգայարաննե-
րու, ջիւղերու, ուղեղի գործողութիւն մը, իսկ անկից ետքը եկեր է
կիրքը միացեր է զգացումին, երբ մարդը բաղձանքն է ունեցեր մարմ-
նաւորել այդ իրողութիւնը: Ինչպէս որ իրականութեան մէջ ուժ, նիւթ
չէ կարելի առանձին առանձին դտնել, նոյնպէս յոյզերն ու զաղափար-
ները մարդուն մէջ միշտ միացած կը ներկայանան: Մեր ներքին աշխար-
հը եւ ուղեղային դրութիւնը զատ զատ չեն կարող գործել. չկայ ու-
ղեղ առանց յոյզերու, չկայ ներքին աշխարհ առանց ուղեղի: Չկայ ուժ
առանց նիւթի, չկայ նիւթ առանց ուժի:

(*) Այսեղ պէտք է դիտել տալ թէ երկու տեսակի կը բաժնուին զգացումները.
Այն որ յառաջ կուգայ մեր հինգ զգայարաններէն մէկուն միջոցաւ քղերուն հաղոր-
դուելով ու ջղերէն ալ ուղիղին. օր. երբ մասս կրակին զպցնեմ ու այրելը կը զգամ,
երաժշտութիւնը կը լսեմ, ծաղիկը կը հոտոտեմ, եւն. իսկ երկրորդը այն է որ անուղակի
կերպով կը հիտնի առաջին զգացումներէն. օր. երբ ծաղիկը հոտոտեմ հաճոյք կը զգամ,
երաժշտութիւնը լսելով կը յուզուիմ, կամ թէ կը բարկանամ, կը սիրեմ, կ'ասեմ, կը յա-
փըշակուիմ, եւն.:

Առաջինը հայերէն պիտի կոչեմ զգացում (Empfindung). իսկ երկրորդը կիթ
(gefühl). Կրքերու ամբողջութիւնը ներքին աշխարհ (gemüth). իսկ իւրաքանչիւր կրքի
իբրեւ իրողութիւն յիշատակած ասեմս պիտի անուանեմ յոյզ (gemüthsbe-
wegung). սէրը կիրք մըն է, իսկ սիրելու գործողութիւնը յոյզ մըն է:

Արուեստներու միջոցաւ իրողութիւնները մարմնաւորելու ատեն, մարդ միշտ բան մը աւելցուցած է այդ մարմնացումին մէջ, որ իր ներքին աշխարհի բնական զարգացումին ընթացքն է: Ինչպէս որ իրողութիւնները ըմբռնած ատեն մարդ գաղափարները կազմեր է անոնցմէ, այնպէս ալ կիրք մը ըմբռնած ատեն կազմեր է իտէալները: Ուղեղի ըջիջներու գործունէութենէն յառաջ են եկեր մեր գաղափարները, իսկ ներքին աշխարհի գործունէութենէն (որ սերտ յարաբերութիւն ունի արեան շրջանի հետ) իտէալները յառաջացեր են: Եթէ ներքին աշխարհ եւ ուղեղային գրողութիւն անբաժան են իրարմէ, պէտք էր որ գաղափարներն ու իտէալներն ալ իրարմէ անբաժան ըլլային, եւ իւրաքանչիւր չխեղաթիւրուած արուեստի մէջ ալ այդպէս եղած է: Երբ արձանագործը քարին վրայ «գեղեցկութիւն» գաղափարը կոփեր է, նախ ամենամեծ ճիգերը ունեցեր է այդ գաղափարը ամենագեղեցիկ կերպով կոփելու ու այդ ամենագեղեցիկ կերպով կոփելու փափաքը իտէալը եղեր է արձանագործին:

Մինչեւ հիմա իրապաշտութիւն եւ իտէալապաշտութիւն սխալ հասկցուելով միշտ իրարու հակառակ ուղղութիւններ ճանչցուած են շատերու կողմէ, որովհետեւ թէ՛ իրապաշտութիւնը եւ թէ՛ իտէալապաշտութիւնը յաճախ չափազանցութեան տարուելով զեղծուած են: Ճիշդ իրապաշտութիւնը, այն որ խմբումը, ամբողջումն է իրողութիւններու՝ իրենց ըմբռնուած ձեւին մէջ, տեսանք թէ՛ սերտ կերպով ներքին աշխարհին կապուած է: Եթէ արտաքին իրողութիւնները մեր ուղեղային գրողութեան միջոցաւ կը թելադրեն մեզի մեր գաղափարները կազմելու, նոյն այդ իրողութիւնները մեր ներքին աշխարհի միջոցաւ կուտան մեզի մեր ձգտումները, իղձերը: Ինչպէս որ առողջ գաղափարը այն է որ արդիւնքն է իրողութեան մը, նոյնպէս առողջ հոգեբանական իտէալը այն է որ արդիւնքն է իրողութեան մը, որ իրական-իտէալ մըն է, որ բնական զարգացումն է մեր ներքին բնութագրական-հոգեբանական կապողութեան:

* * *

Ինչպէս որ մարդ իրողութիւններու առջեւ զիտակցած ատեն ուզեր է այդ իրողութիւնները մարմնաւորել, նմանապէս երբ մարդը մտածեր կամ զգացեր է, իր մտածումներն եւ յոյզերն ալ իրեն համար իրողութիւններ ըլլալով ուզեր է այդ իրողութիւններն ալ մարմնաւորել եւ արուեստներու մօտ գրականութիւնը բոլորներ է (*): Գրականութիւնը

(*) Քնարեագոյնիւնը կէս գրականութեան կը սլականի եւ կէս արուեստներու:

բայցարձակապէս ուրիշ բան չէ բայց եթէ կոթողը մարդուս մտածումներուն եւ կիրքերուն :

Գրականութիւնը նոր գոյն մը աւելցուցած է մարդուս գիտակցելու կարողութեան վրայ եւ գրականութեամբ տիրացած է մարդ անոր ինչ որ գիտութիւններուն կը պահպէր :

Գրականութեան մէջ նախ սկսեր է մարդ ինքն իր «ես»ը հետադադրելու : Նախնական գրականութիւնը «ես»ի միամիտ կոչը եղեր է միայն : Բայց մարդ երբ աստիճանաբար ամէն գիտողութիւններու շրջանակները լայնցուցեր է , եւ մասնաւանդ երբ ուզեր է իրողութիւններու խորը թափանցել , երբ մարդ սկսեր է իրողութիւնները բաղդատել , այն ժամանակ մարդ իր եւ ուրիշ «ես»երու մէջ ընդհանուր դիժեր եւ տարբերութիւններ գտեր է եւ կամաց կամաց գրականութիւնն ալ եկեր է այն վիճակին , ուր իր բովանդակութիւնը իրողութիւնները պէտք է ըլլան եւ զինքը չարժողը մարդուն հոգեբանական աշխարհը :

Դժուր , սեռեակէն դուրս պէտք է ելլէ հիմա գրագէտը , սանդուղներէն վար իջնէ , փողոց ելլէ , իրողութիւնները պէտք է տեսնէ , կեանքը տեսնէ : Հասարակութեան շուրջպարին պէտք է ինքն ալ թեւ տայ եւ թշուառի հիւղակին մէջ ալ պէտք է իր արցունքները թափին , տկարը գրագէտին ուժը իրեն համար պէտք է հաշուի առնէ :

Բայց գրագէտը իր սոյն մարդկային դերին ճշգրիտ կատարման համար պէտք է ճշգրիտ ճանաչողութիւնը ունենայ բոլոր իրողութիւններուն , իր աչքերը իրողութիւններու խորը պէտք է թափանցեն եւ իւրաքանչիւր իրողութիւն իր համապատասխան դադափարը պէտք է ծնուցանէ գրագէտին ուղեղին մէջ , ընդհանուրի յոյզերը պէտք է նաեւ իր կիրքերը ոտքի հանեն : Գրագէտը պէտք է ըմբռնէ բնական մեծ իրողութեան , հասարակութեան «ես»ը ու իր գրածները հասարակութեան «ես»ին արտայայտութիւնը պէտք է ըլլան :

Ինչպէս գիտունները , գրագէտը եւս պէտք է անդամատէ , պէտք է վերլուծէ : Գրագէտի աշխատանոցը հասարակութիւնն է , իսկ աշխատանքի նիւթը՝ հասարակութիւնը վարող բոլոր իրողութիւնները : Գրագէտի նշդարկը պէտք է ամեն վէրքերու դպչի , ու գրագէտի մը սիրտը ըլլայ այն ուրիշ դուրս կը բխին ամբողջ հասարակութեան , ամբողջ միջավայրի մը օգեւորութիւններն ու բանաստեղծութիւնները :

*
* *

Բայց գրականութիւնը տիրացած է այդ դերին դարերու հոլովումով միայն: Ինչպէս գիտութիւնները, նախ եղած են բնազանցական, եւ հետզհետէ իրողութիւններու ճշգրիտ ճանաչողութեամբ միայն մտած են իրենց բնական ճամբուն մէջ նոյնպէս գրականութիւնը վարդացեր է մարդու գիտակցութեան զարգանալուն հետ, եւ գրականութեան ուղղութիւնը այսօր ուղղակի հասարակութեան տրամադրութեան մէջ մտած է:

Հասարակութեան տրամադրութիւն. բոլոր իրողութիւններու մէջ միշտ ամենաուժգինը եղած է այս, մնալով մի եւ նոյն ատեն իրողութիւններու ամենէն խորհրդաւորը: Իւրաքանչիւր ժամանակի մէջ գտնուած է հանճար մը ուրականի մը չափ ուժեղ, սկսած է միջոցին մէջ իրաւունքներ հանել եւ գտաւ. եւ անկարող դիմադրելու այդ ուրականին՝ հասարակութիւնը ինքզինքը այդ ուրականին ուղղութեան մէջ նետած է: Ամբողջ հասարակութեան անձնատուութիւնը դէպ ի այդ հոսանքը եղած է այդ հասարակութեան տրամադրութիւնը:

Կրթութեան իտէպը գլխաւոր սատարողներէն մին եղած է հասարակային տրամադրութեան կազմաւորուելուն: Միջին դարու humanistներէն ետքը որոնց կրթութեան իտէպն էր լատիներէնի քերականութիւնն ու հին դասականներու բառական ուսումնասիրութիւնը, եւ որոնք մարդուն բոլոր հոգեբանական կարողութիւններուն անգիտակից՝ զայն միայն յիշողութեամբ օժտուած մեքենայ մը կը նկատէին, Մոնդենեը երեւցած է, որ մարդկային մտքի ազատագրութեան համար ամենէն հաստատ քայլը ըրած է փոխելով կրթութեան իտէպը, ճանչնալով մարդուն հոգեբանական կարողութիւնը, ու թելադրելով մարդուն իր շուրջը քննել, արտաքին աշխարհը ճանչնալ, իրողութիւններուն գիտակցիլ, անկախ դատողութիւն եւ գիտակից ներքին աշխարհ մը կազմել արտաքին իրողութիւններու կապուած: Մոնդէնեը առաջին զուտ իրապաշտ միտքը եղած է որ ճանչցած է մարդկային հոգիի անմիջական կապակցութիւնը արտաքին աշխարհի հետ, իր նմանին հետ, շուրջին հետ, հասարակութեան հետ, աշխարհին հետ, եւ քարոզած է արտաքին աշխարհը, իրողութիւնները ճանչցնել մարդուն, ու այդ իրողութիւններու միջոցով վարդացնել մարդը, մարդը մարդկային դարձնել:

16րդ դարու սոյն իտէպը հիմա պէտք էր որ իրողութիւն դարձած ըլլար: Ամբողջ գիտութիւնները այդ բանը հաստատուելու կը ձգտին այսօր, եւ ամէն ոք կըսիսի կամաց կամաց համոզուիլ թէ մարդ պէտք է յառաջդիմէ միայն արտաքին աշխարհի գիտակցելով, զինքը շրջապատողը ճանչնալով:

Գիտութիւններու մօտ, գրականութիւնը, մանաւանդ ներկայ ժամանակի մէջ, բնութեւնէն հաստատուած սոյն ճամբատուութիւնը իրեն

նպատակ ընտրելով, պէտք է իր հիմը հաստատ հողի վրայ դնէ :

Իրապաշտութիւնն է զրականութեան ճանապարհը, իր խոչալն է իր շուրջը բնական դարձնել, ու այդ բանին կարենալ հասնելու համար նախ պէտք է մտքառի ամէն խոտորումներու դէմ, ամէն դասակարգերու ցաւերն եւ ուրախութիւնները վերլուծէ, եւ ճանչցունէ ինչ որ բնականին մէջ առողջն եւ ուժեղն է, բանաստեղծութիւնն ու ոգեւորութիւնն է, եւ համաձայնեցնել մարդուն, հասարակութեան դնացքը բնութեան դնացքին հետ : Ծանփալ բնութեան ամէն հմայքներն, օդերեւոյթները, բուսականութիւնն ու կենդանականութիւնը, վերլուծել անոնց իւրաքանչիւրին յատկութիւնները : Մարդկային զգացումները սոյնպէս պէտք է ըլլան, ինչպէս բնական երեւոյթ մը (անձրեւը որ կը տեղայ), ու բողձանքները այսպէս պէտք է մեր մէջ յառաջ գան, ինչպէս զանազան բնական պատճառներէ բնական կերպով յառաջ կուգայ հովը մթնոլորտին մէջ : Ամէն բան պէտք է բնական, մարդկային ըլլայ, ու պէտք է ձգտիլ բնութեան օրէնքներու մէջ եղած ներդաշնակութիւնը մարդկային յարաբերութիւններու մէջ ալ մտցնել :

Բնութեան մէջ տարերքները առանձին առանձին չկան, մարդկութեան մէջ մարդեր չկան առանձին առանձին . խումբերը, հասարակութիւններն են միայն ճշմարտութիւններ : Մենք պէտք է գիտնանք բնութեան տարերքներու մէջ եղած համաձայնութիւնը դնել նաեւ մարդկային հասարակութեան տարերքներու մէջ : Ինչպէս որ բնութեան մէջ, անբաժան կերպով, ձգողական ուժը տարերքներու համաձայնութիւնը կը կազմէ, այդ համաձայնութիւնը պէտք է փոխարինուի մարդուն մէջ իր ներքին աշխարհովը, իր զգացումներու ծրածանովը : Բարձրացնենք մեր ներքին աշխարհը ու այն ատեն մեր մէջ մեր համաձայնութիւնը պիտի մեծնայ, բոլոր խորտոււրտութիւններն, որոնք այսօր մեր անհամաձայնութիւնները կը կազմեն պիտի հարթուին անոնք ամենքն ալ : Եւ ինչպէս պիտի բարձրացնենք մեր ներքին աշխարհը եթէ ոչ գիտակցելով բնութեան եւ իր օրէնքներուն, եւ հետեւելով անոնց :

Բնութիւնն ու իր օրէնքները պէտք է մեզի սորվեցնեն բնական եւ մտաւորական գիտութիւնները, ու զրականութիւնն ալ իր որոշ գիտակից ուղղութեամբը պէտք է այդ գիտութիւններու դերը ինքը ստանայ :

Մանկավարժութիւնն ու զրականութիւնն ձեռք ձեռքի տուած, առաջինը դպրոցին մէջ ու երկրորդը դպրոցէն դուրս աշխարհի մէջ, հիմնուելով բոլոր բնական եւ մտաւորական գիտութիւններու եւ արուեստներու վրայ, տան մարդուն գիտակցութիւնը իրեն, գիտակցութիւնը արտաքին աշխարհին, զարգացնեն մարդուն մէջ գաղափարներն ու կրքերը, տան անոր գատողութիւնն ու բանաստեղծութիւնը, լայն կերպով ըմբռնել տան արուեստը :

Իրապաշտութիւնը մինչեւ այսօր միշտ միակողմանի եղած է, պա-
կասաւոր. ապագային իրապաշտութիւնը պէտք է լինի իրական-գաղա-
փարապաշտութիւնը (réalidéisme): Անոր մէջ մարդը պէտք է աստ-
ուածանայ. մարդը պէտք է մարդկային մնայ, իր սրտի մէջ իր շուրջի
հրապոյրը ունենալով. անոր մէջ մարդը պէտք է անասնանայ. մարդը
պէտք է մարդկային մնայ, ազդուող բնութենէն, արտաքին աշ-
խարհէն ու կրելով իր մէջ բաղձանքը դէպ ի վեր ու տկար ընդհին
փորձութեան մէջ խնալու. նաեւ պէտք է մարդը իր խոհալները ունե-
նայ, ու դէպ ի բարին ու զեղեցիկը վերելքի ճիգեր պէտք է ընէ միշտ
մարդը: Ու այս ամենուն մէջ մարդը իր նմանը պէտք է ըմբռնէ, եւ
ձգողութեան ուժը մարդուն մէջ ալ պէտք է ըլլայ, ինչպէս բնութեան
օրէնքներուն մէջ:

Ճանչնանք բնութիւնը ու առով պիտի մենք մեզ ճանչնանք, ու
մեր բոլոր դործունէութիւնը պիտի համապատասխան ըլլայ բնութեան
օրէնքներուն:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՇԱՄՏԱՆՃԵԱՆ

Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Շ Ը

Բարից, 2 Յուլիս 1895

A Mlle Amélie H.

Բարեկամս կը վերջացնէր իր նամակն ըսելով. « Իսկ մեր խեղճ
Մուսթաշը մեռաւ երէկ »: Ու այս մէկ երկու բառերը վրաս այնպիսի
դառն կերպով ազդեցին, այնքան չարժեցին սիրտս, այնքան տխրեցու-
ցին զիս, որ առաջին անգամս ըլլալով կարողացայ չափել այն ամբողջ
համակրութեան աստիճանը, սիրոյ, այս՝ սիրոյ ամբողջ կարեւորութիւ-
նը զոր մարդ կարող է եղեր զգալ իր ստորադաս եղբայրներուն հա-
մար:

Ճշմարիտը խօսելով, այդ մէկ քանի բառերը խել մը յիշատակներ
ալ կ'արթնցնէին մտքիս մէջ, յիշատակներ տխուր ու զուարթ օրերու,
դառն կամ հեշտ կացութեանց, աւելի կամ նուազ լուրջ վշտերու, ցա-
ւերու՝ որոնք շնորհիւ ուսանողական կեանքին յատուկ զուարճութեանց,
անտարբերութեան, մանաւանդ փիլիսոփայութեանը ու երկոտասարդա-

կան աւելնին, չուտով կը փարատէին, կ'անհետանային, կը մոռցուէին:

Սակայն Մուսթաշի պատմութիւնը ձգած էր վրաս մեծ ու խորին տպաւորութիւն մը. եւ այդ թարմ տարիքներուն մէջ, ուր ամէն բան, լաւ կամ գէշ, ամէն զէպք ու իրողութիւն մասնաւոր դեր մը կը խաղան մարդու սիրտն ու միտքը կազմելու գործին մէջ, պէտք է խոստովանիմ որ Մուսթաշ ալ այս կարեւոր գործին մէջ ունեցած էր մաս մը, մասնաւոր դեմահատելի մաս մը — գոնէ իմ տեսակէտով:

Ահա ինչպէս.

Անտանելի ցուրտ ձմեռ օդով մը, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ ուսանող, կը պտտկէինք Լիւքսէնպուրկի պարտէզին մէջ, Մէտիսիսի աղբիւրին քովերը, ճիշդ այն տեղը ուր չարաթէ մը ի վեր կը բարձրանայ Միւրժէրի գեղեցիկ արձանը: Կերակուրի ժամանակ էր ու ընկերներէս ոմանք կը տաքցնէին իրենց սաքերը վազվաւտելով, ոմանք կը զուարճանային խնդալով ու խօսակցելով, ու ես, հաւատարիմ իմ սովորութեանս, հացի փշրանքներ կը բաշխէի այդ անթիւ ճանձղակներուն, սրոնք վարժուած ինծի, չորս կողմերս լցուած, մինչեւ ձեռքիս մէջ կուգային աներեսաբար իրենց բաժինը առնելու:

Նրբ, գործս աւարտած, ընկերներուս հետ կը մեկնէի, պզտիկ աղջիկ մը 12-13 տարեկան, թեթեւ, պատառոտ հագուստներով, ձեռքը՝ երեսը՝ ցուրտէն կարմրած, մեր դէմը ելաւ: Չուան մը բռնած էր սրուն ծայրը կապուած՝ փոքրիկ շուն մը ուրախ, զուարթ կը ցատքերէր:

Վարանոտ, վայրկեան մը կանգ առնելէ ետքը, յանկարծ առաւ իր որոշմունքը ու մեզի մօտենալով սկսաւ բաներ մը մըմջել: Խոնջ էր ուղածը: Անշուշտ ողորմութիւն: Ու մենք կը շարունակէինք մեր ճամբան: Բայց աղջիկը կը հետեւէր մեզի, կը պնդէր յամառութեամբ: Տեսակ մը յուզմունք կար իր աչքերուն մէջ, դրեթէ ցասում մը՝ մեր անտարբերութեանը դէմ, ու ձայնը բարձրացնելով, — Պարո՛ններ, պարո՛ններ, կը թախանձէր: Մօտեցանք իրեն: Խեղճը կորսնցուց իր համարձակութիւնը, գլուխը կախ կուրծքին վրայ, աչքերը արցունքոտ. — Մայրս հիւանդ է, պատասխանեց, դրամի պէտք ունինք, ու գնող մը կը փնտռուեմ չանս համար:

Ուսանողները հարուստ չէն ընդհանրապէս, կամ գոնէ չէին իմ ժամանակիս, բայց այնչափ անակնկալ, այնչափ սրտաշարժ էր մեզի եղած առաջարկը, որ մեր մէջ հանգանդութիւն մը կատարեցինք որ 15 ֆրանքի յանգեցաւ: Աղջիկը զրոյանեց դրամը, աչքերը սրեց, չուանը յանձնեց ինծի ու ցելսին, ջուրին մէջ, գետինը ծունկի իջած՝ երկայն վայրկեան մը գրկեց շունը, սկսաւ անհամար համբոյրներով համբուրել զայն — զլուխը, աչքերը, քիթը, բերանը, մինչդեռ շունը՝ թաթերը տէրօջը ուսերուն՝ կը լզուըռտէր զայն սրջիկը երերցնելով:

Հրաժեշտի այս ողջոյնները աւարտելուն, — « Լաւ խնամեցէք, ըստեալ Մուսթաշա » — ու հեռուն զացած նստարանի մը վրայէն կանգուն կը դիտէր իր փոքրիկ բարեկամը որ չէր ուզեր հետեւիլ իր նոր տէրերուն եւ զոր քաջբռտելով կը տանէինք զէպ ի ճաշարան։ Մուսթաշ ամբողջ շաբաթը տխրութեամբ անցուց, եւ, հակառակ մեր ամէն ջանքերուն, խաղերուն, պարերուն, երգերուն, հագլիւ կերտու քիչ մը ու խմեց։ Ինքն ալ կը տառապէր անշուշտ իր տիրուհւոյն կարօտովը։ Աղջիկը ռւր դնաց, ինչ եղաւ։ Ո՛վ դիտէ։ Սակայն ամենուս մտքին մէջ զրոշմունցաւ հաստատ կերպով այն գրկընդխառնութեան տեսարանը որուն մէջ շունը իր կենդանիի հաւատարիմ ու ճշմարիտ սէրը դրած էր ու նորատի աղջիկ մը իր ամբողջ անմեղութիւնը, խանդաղատանքն ու գործով։

Այդ զոհողութիւնը զոր այդ մատղաշ աղջիկը կ'ընէր ընտանիքին պէտքերուն համար իր սիրած մէկ էակէն բաժնուելով, վրաս խորապէս ազդեց։ Այդ պարզ զէպքը ինծի սորվեցուց զրկանքներ յանձն առնել գիտնալ։

Ատոր համար, սիրոս ելաւ՝ Մուսթաշին մահն իմանալու։

Ե. ՄԵՆԻԿ

Ե Լ Ե Ի Է Ձ Ն Ե Ր

Ա.

Տակաւին հինգ տարի կայ քսաներորդ դարուն եւ արդէն օրհասական դարուն զամբանականը զրեւ սկսան Ամերիկայի քանի մը յեղեղուկ գրիչներ, եւ զարմանքով տեսայ անցեալ օր իմ հասցէիս զրկուած բանաստեղծական հատորիկ մը ձօնուած « 19րդ դարու գերեզմանին »։ Ինծի համար տարօրինակ են սա նոր աշխարհի երգիչները մանաւանդ, որ իրենց տափակ երկրին վրայ կայնած ոյլմպական բարձրութիւններ կ'երազեն եւ կ'իւրացնեն ամէն բան իրենց ազգին, անոնք որ տակաւին երէկ Չինացի էին կամ Խալիկի, Հնդիկ կամ Եբրայեցի։ Իրենց երէկի կեանքը դարաւոր հնութեամբ մը մկրտելու համար ինչէր չըսին, ինչէր չըրին։ Հոն հնագոյն քաղաքակրթութիւններու դոյութիւնը հաստատելու համար զրեւով ու բրեւով հետազօտել սկսան ամայի բլուրները, որոնց վրայ տակաւին հարիւր յիսուն տարի առաջ վայրենի վա-

րազներ կը թափառէին: Եւ գտան, հետքեր գտան, հնութեան հետքեր, մեհենադրերով ու սեպագրերով լեցուն տախտակներ, պատմութիւններ գրեցին, խօսեցան, պոռագին, վիճաբանեցան: Կ'ուզէ՞ք իրենց վերջին վարակածներէն մէկ քանին յիշեմ: «Ձինու պարիսպը գոյութիւն չունէր եւ չունի»: Այժմէս անուն խեղկատակին մէկը անցեալ տարի երկու հատոր գրեց այս նիւթին վրայ եւ խորհեցէք թէ հիմա քանի մը հարգիւններ կը հաւատան իրեն: Ուրիշ մը: «Նաբոլէոն անունով մարդ եկած չէ աշխարհի վրայ»: Այս գրականութիւնը քիչ մը կոշտ չէ՞ք գտներ: Վերջին մը որ ամենէն տարօրինակ է: Խեղճ Ագամ: Ալ տեղ չի մնաց որ չի պատգուէին: Անցեալ օր բեւեռին սառույցներուն մէջ էր: Երեք Հինտու-քուշ լեռներուն մէջ: Այսօր ալ ականջներէն բռնած Նիսիարայի ափունքը կը տանին կոր: Մարդկութեան խեղճ նախահայրը իրաւունք ունէր որ «Ո՛ւր ես, Ագամ»-ին պատասխան մը չի գտաւ: Ինքն ալ չէր գիտեր անշուշտ ուր ըլլալը: Եւ այսպէս՝ ամէն բանի մէջ՝ շարունակ:

Եւ սակայն քաղաքակրթութեան այդ ձեւը՝ որ ծայրայեղական բնազդանցներու նորանոր կարգեր կը ստեղծէ՝ իր վրայ մոռածել կուտայ սարսուռով մը որ ամենէն պաղ երակներն ալ կը ցնցէ: Ի՞նչ է այս երեւոյթը: Ա՞յդ է արդեօք քաղաքակրթութեան ապագան: Ընկերային վիճակ մը այնչափ լեցուն ստորաբաժանումներով...: Հակառակ ամենօրեայ մշտահոս տիւմին, որ մշուշներու երկրին մէջ 59 եւ հանճարներու քաղաքին մէջ 93 ըսուած մեծ թուականները սահմանելու ներդործական տարրը եղաւ, ոսկիին ալնուապետութիւնը ահաւոր բարձրութեան մը հասած է հոն: Ալլանտեանը՝ անջրպետելով նոր աշխարհը հինէն, հոն նոյն դերը կը կատարէ, ինչ որ կատարեցին երբեմն Ալլեանները՝ Իտալիոյ, Մանչը՝ Անգլիոյ համար: Յաւանութիւն չունիմ ընկերաբանական ուսումնասիրութիւններ ընելու, սակայն այդ երեւոյթը այնչափ կոշտ եւ թափանցիկ է, որ այդ վիճակը քաղաքակրթութեան զուանցումը պիտի կոչէր ամենէն տղէտն խի: Դադարարական սլացք մը դէպ ի անծանօթը, խենդ Յառաջացումը, որուն ոտքը՝ տիւմին, գլուխը՝ ծիրակթիւնին մէջ է:

*
* *
*

Յառաջացում. . . Սակայն այդ բառը հեղնութեան չոր ծիծաղով մը կը գրեմ: Ի՞նչ է մարդ էակին յառաջդիմութիւնը: Եւ իմ դէմ պիտի ելլեն պոռոտախօսներու խումբը, որոնք մտային յափշտակութեամբ մը կը նային ամէն անգամ որ դիւտ մը ըլլայ, այսինքն բնութեան օրէնքներէն մէկը գտնուի: Եւ պիտի նետեն ճակտիս իրենց ամէն օր

սորված բառերը, շողի, ելեկտրականութիւն, գիտութիւն, արուեստ, հրաշալիք...

Օ՛հ, դաժաճի մտոստումներ են ատանք...

Գալիլէոսը կը մեղքընանք, սակայն անոր թշնամիներուն հաւատքը ունինք տակաւին։ Այս դարը զոր մեծ կը կոչեն մարդիկ՝ շատ պզտիկ-ցուց մարդ էակը։ Աւելի յայտնի խօսինք։ Մենք մեզ անհունութեան հետ կը բաղդատենք, կարծելով թէ անհունութիւնը կապոյտ օդի բարակ խաւն է, կարծելով թէ ամբառութիւնը բանաստեղծութիւն է։ Բնաւ չենք խորհած կառոյցոյն անդիլի սեւ եւ ահաւոր ամբառութիւնը։ Մարդ կը զարհուրի երբ զրչին տակէն մաթիմաթիկի անտահման եւ անըմբռնելի թիւերը կ'անցնին։ Օ՛հ, շատ պզտիկ է մարդ էակը։ Ուսողութիւնը (Calcul) որ (1)էն փոքր եւ (-1)էն մեծ մանր տասնորդուկաններով գտաւ տիեզերքի անհուն անջրպետները թիւերով պատկերացնելու դաղտնիքը՝ խորունկ անյուսութիւն մը կը բերէ մարդուն մշտքին վրայ եւ կը ստիպուինք վայրկեան մը բաղձալ՝ որ ջնջուէ՛ր գիտութիւնը եւ Ռուսոյի այնչափ փափաքած նախնական կեանքը դար։

Մարդկային ակնթարթը անզօր է կշռելու յաւիտենութիւնը, անսահմանութիւնը։ Մեծագոյն աստղագէտներն ու փիլիսոփաներն անդամ անկարող են ըմբռնելու Անծանօթին անսկիզբ եւ անվախճան տարիքը։ Եւ քանի որ մարդ իր զգացումի հրատապ օրերուն կը սիրէ բանաստեղծութիւնը եւ անով կ'ապրի, եւ ամենէն զրաւանն իսկ, կեանքին մէջ օր մը, գիշեր մը իր սիրտը կը պատմէ՝ երկնային մարմիններուն սուանց մտքով զգալու տիեզերական ահեղ լարիւրինթոսին արհաւիրքը, մէկը պիտի չի կրնայ մարմնացունել իրեն համար Անծանօթին խորհուրդը։

Եւ պիտի տալի մարդ մինչեւ վերջը իր հանճարին նկատմամբ յաւակնոտ, իր պատմութիւնը պիտի զրէ՛ իրր բան մը, որ տիեզերական օրինաց լծակը, կամ լրացուցիչը ըլլար, իր ընկերային օրէնքները պիտի բաղդատէ տիեզերական ներդաշնակութեան ահաւոր օրէնքներուն հետ։ Եւ ինքը, հիւլէ մը՝ միշտ՝ պիտի յաւակնի իր անցուկ մտքին վրայ չափել անեղբութեան մեծ Աստուածը...։ Մարդ բաղդատմամբ աշխարհին՝ աշխարհ բաղդատմամբ արեւին, արեւը բաղդատմամբ անեղբութեան հիւլէներ են, ոչինչներ են գրեթէ։ Եւ ահա այդ հիւլէներու ամենէն փոքրին անսրոշ շարժումները, հոգի կտորի մը վրայ ըրած աննշարելի շարժումներն են, որ յառաջդիմութիւն կ'անուանենք, քաղաքակրթութիւն կը կոչենք։

Սակայն թողունք անհունութիւնը: Մեր հորիզոնը թող մինչեւ օղին կապոյտ սահմանները հասնի, անկէ անդին թող չանցնի: Եւ այն ատեն իրաւունք կ'ունենանք մեզ արարչութեան հսկաները անուանել: Եւ այն ատեն այս դարը՝ որ Նեպտոնի մէկ տարին, Վէկայի մէկ րոպէին, Արքտորոսի մէկ վայրկեանին հաւասար է՝ իր ընդարձակ նշանակութիւնը կ'առնէ եւ լուսոյ դար անունին արժանի՝ կըլլայ:

Կը քալե՛մ:

Ամէն բան հսկայ կը զտնեմ՝ այս դարուն մէջ: Ամէն բան Հոմերական է հոս: Միսֆը՝ տիտաններու առասպելին կը յաջորդէ: Կիկլոպները կ'իրականանան: Ովկիանոսի քարաժայռին վրայ նետուած մեծ ուրուականէն մինչեւ մեռած վայրկեանին «je crois en Dieu» գրող մեծ թուփշը՝ Հիւկօն, եւ անոնց քով ստուերներու պէս թափառող բնութեան վսեմ ընդօրինակողները, հանճարի խոշոր ամպերը՝ մէկ խօսքով, որոնք մթութեան դացին՝ տարօրինակ լուսապսակ մը կը յօրինեն այս դարուն ճակտին: Յիսուսի դարէն զատ ուրիշ դար մը չեմ ճանչնար որ անմահութիւն հազած ըլլայ ասոր պէս:

Եւ մարդ իր փոքրկութեան բազմատմամբ ըրած թռիչներուն նույնիւրով իրաւունք կ'ունենայ մարդ-աստուած անունը առնելու: Իր կեանքը կարճ եւ մարմինը հոգ է: Սակայն իր կամֆը որ անեղբորութեան հասնելու փափաքը ունի, վսեմ է ինծի համար: Մարդն ալ՝ կը կատարէ իր շրջանը ընթանալով փոքր բոլորակի մը վրայէն՝ զուգահեռական մեծ բոլորակին, որոնց երկուքն ալ վերջ չունին, անծայր են, յաւերժական են:

(Քիմասի)

ՌՈՒԲԵՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

ՈՎ ՊԻՏԻ ՄԱՔՐԷ ՄԵՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ականատես ըլլալ թիւրութիւններու որոնք ո՛չ թէ թերացումներու, այլ անկարողութեան ու ապիկարութեան, անյարմարութեան ու անարժանութեան արգասիքն են, սլայթեցունելու չափ կը ձնչէ մարդուն սիրտը արդարեւ:

Ո՛րքան կ'ուզեն թող մեր Ուսումնական Խորհուրդները Զանքեր Ընեն նախակրթութիւնն իր ամենէն արդիւնաւոր հիմքուն վրայ հաստատելու, որքան կ'ուզեն թող մեր հեղինակներն աշխատին ըստ կարի

մէթոտիկ դասագրքեր շինելու (եթէ երբէք կ'ընեն ատի) ուսուցումը հրապուրիչ ու դիւրին ընելու համար եւ մեր պարբերական մամուլն ամբողջ սինականեր նուիրէ այն բանաւոր ու արդիւնաւոր ուղղութեան մասին որու պէտք է հետեւի ամէն արուեստագէտ կրթական ասպարէզին մէջ. առանց յուստես մը ըլլալու՝ ես պիտի ըսեմ թէ տակաւին շատ տարիներ մեր վարժարաններու մէջ գրեթէ առհասարակ՝ ամբողջ սերունդներ պիտի խամրին սովորամոլ ու խեղճուկ վարժապետներու ձեռքը, եւ թէ մաղի չափ խակ ազդեցութիւն չպիտի ընդունին մեր վարժարաններու մէջ վխտացող ու ծթւած այդ վարժապետներու երամբ, ցորչափ հրապարակաւ ստէսլ մերկապարանոց չի պարզուի այդպիսիներու վատթար ու անպիտան վիճակը, չի հարուածուի անոնց թմբիրը, մինչեւ որ ամօթահար թողուն հեռանան վերջապէս այն ասպարէզէն որուն մէջ նետած է զիրենք շատ անգամ մեծ աղայի մը պաշտպանութիւնը: Եւ քանիներ կրնայ համրել մարդ արդեօք մեր մէջ ատանկները, տղրո՛ւկ վարժապետներ, որոնք ազգին արիւնը, կեանքը կը ծծեն ու կը ծծեն խղճի ամենայն հանդարտութեամբ եւ անբանի մը անդիտակցութեամբ, կամ որոնք ազգը կը խաբեն, մանաւանդ ինքզինքնին կը խաբեն՝ ծառայած ըլլալու սխալ ու խեղճ համոզումով:

Ճիշդ այս մտածումն ունեցայ այցելելէ ետքը հայաշատ թաղի մը վարժոցը, աւելի ճիշդ է ըսել՝ հոգիի սպանդանոցը:

Դասի ժամն էր: Փախաք յայտնած ըլլալով դասախօսութեանց ներկայ ըլլալու՝ մտայ դատարան մը, ուր 10-12 տարու տղաքներ ընթերցման դասի դացած էին: Նեղ ու ցած խորշ մը՝ այդ դատարանը, մէր երկու զրասեղաններ կտարած ու խարխուլ՝ որոնց վրայ նստած էին մաս մը մանուկներ միայն, մնացեալներն ալ փռչոտ չոր տախտակին վրայ ծալապատիկ փռուած. բնաւ՝ հանգիստ անցնելու տեղ մը. անդին, անկիւնը քառակուսի սեղան մը, նոյնպէս փռելից ու ալոտտ, վրան հաստ ձգոտ մը. այդ սեղանին առջեւ նստած էր քառասուն տարեկան, խոժող դէմքով մարդ մը, պատուելին, ձեռքը ստուար զիրք մը բռնած, Թախառակաւ Հրեայի հատոր մը, զոր կը կարդար մեծ ուշադրութեամբ: Առաջին անգամ՝ ներս սոք չկոխած՝ պահ մը մտածեցի թէ մի գուցէ խարուած ըլլայի դատարան մը կարծելով ինծի ցոյց տրուած տեղը, այնքան հեռու էր այդ վիճակն ունենալէ հոն տիրած մեռելական լռութեան պատճառով:

Իմ ներկայութիւնս ցնցեց մեր վարժապետը որ այս անակնկալ տյցելութենէն շուարած, ընդոտ վեր ցատքեց ամթուէն ջանալով կարդացած հատորը ծածկելու միջոց մը գտնել, դատագիրք մը ուզեց տղուն մէկէն, ու յանցանքի մէջ բռնուած պարտազանցի մը բնական եղով յուզումէն՝ խեղճը հազիւ սաներուն օգնութեամբ կրցաւ դասին տեղը

գտնել: Տեսնել պէտք էր միայն՝ լաւ կերպով մը հասկցած ըլլալու համար աշակերտներու ընթերցման մէջ ունեցած վիճակը. անկապ բառեր, երգելու պէս ընթերցում մը, յոռի առողջանութիւն, կէտադրութեան անուշադրութիւն եւ միօրինակ ձայն մը, ասիկա էր առհասարակ բոլոր աշակերտներուն ըրածը: Խեղճ տղաքներ, կարգով մէկիկ մէկիկ կրկնեցին ամբողջ դասի հատուածը. տալտուկի ու տտելութեան արտայայտութիւն մը կար իրենց դէմքին վրայ, ճպոտին ահարկու երեւոյթը վերջին ծայր երկչոտ դարձուցեր էր զիրենք, խեղճերուն ձայնը կերկրոտ ու մերթ անլսելի ըլլալու չափ տկար էր: Մեր պատուելին այդ երկար բարակ ընթերցումէն վատ՝ հաւաստեց ինծի թէ թառազիտութիւն ալ (բառերու ուսումը ըսել կ'ուզէր) ընել կուտար իր աշակերտներուն, որոնք յայտնաւորեցին չափ հաստ տետրակներու մէջ գրած ունէին ատիկա՝ ալոտոտ ու անձահ կերպով մը: Կարեւոր նիւթ մըն էր ընթերցման նիւթը, ու տղաքները պատասխանեցին սակայն միայն հարցուած բառերու բացատրութիւնը տալով այնքան լաւ որքան որ յիշողութիւնը կրնայ իրենց հաւատարմօրէն ծառայել, մանաւանդ ահ ու դողի մէջ ելող մանուկներու համար: Դասը աւարտեր էր. վարժապետը մէկ քանի պայմանադրական տափակ պատուէրներ տալէ ետքը՝ ճամբեց կարգը: Փափաքելով կարծիքս խմանալ իր ընտրած եղանակի մասին, մեզմիկ զիտել տուի իրեն թէ չափ աւելի օգտակար ու արդիւնաւոր կ'ըլլար դասը բոլորովին տարբեր դրութեամբ, մանկավարժական սկզբունքներու համաձայն աւանդուելով: Յոյց տուի իրեն մանրամասնօրէն թէ ընթերցման դասը ի՞նչ պատրաստութիւն ու աշխատութիւն կը պահանջէ, թէ երբ ու ի՞նչպէս կրնայ օժանդակել մտքին ու սրտին զարգացմանը եւ ազնուացմանը միանգամայն: Ասիէ վատ մատնանիչ ըրի այն յոռի պայմաններն ու վիճակը որոնց մէջ թոյլ կուտար պահել իր դասարանը եւ սաները: Ըստ երեւոյթին մեր պատուելին սիրով ընդունած երեւցաւ զիտողութիւններուս իրաւացիութիւնը. զլխու հաւանութեան նշաններով լսելով ըսածներս, բայց բառ մը անգամ չարտասանելով ընդդէմ կամ ի նպաստ:

Չէ՛, այդ պատուելին մտքի չափ չէր ուզած շեղիլ իր աւանդական մէթոտէն, տղոցը միտքը սպաննելու ամենայարմար այն մէթոտէն:

Ո՞վ պիտի մաքրէ մեր վարժարանները:

Կը հրատարակենք հետեւեալ պատկերը Վանի Խարագոնիս գիւղին կեանքէն, զոր տեղացի մը գրած է տեղական բարբառով՝ իրական գէտքերու եւ տիպարներու վրայէն: Գիւղական բարքերու եւ նախագաշարումներու այս ուրուագիծը զոր բացատրողական ծանօթութիւններով ընկերացուցինք, տեսակ մը սկզբնաւորութիւն կրնայ ըլլալ մեր գաւառներու գիւղական կեանքի ուսումնասիրութեան, գործ մը զոր գաւառացի զրօշները շարունակելու են:

ՓՈՐԻ՞ ՅԱՒ ԹԷ ՄԲՏԻ ՅԱՒ

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՏԿԵՐ

Ա.ՆՁԵՐ

ՄԻՍԱՔ, աւագերեցիկն տղան
ՏԻՐՈՒՀԻՆ, գեղիկն աւագերեցիկն կիկը
ԱԼԹՈՒՆ, բժիշկ կիկն, կախարչիկն յաճախորդ գտնող
ԿՈՒՂՕ, կախարչ
ՏԷՐՏԵՐԸ,

Տեսարանը կ'անցնի Վանի մեկ գիւղիկն մէջ.

Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն Ա.

ՏԻՐՈՒՀԻՆ ԵՒ ԱԼԹՈՒՆ

(Համբան իրարու էր հանդիպին)

Տիրուհի. — Քա՛ Ալթուն, էսօր մեր Միսաք շատ խիւանտ ի, շատ կը տըքայ, « Եաման իմ փոր, իմ կըլօ՛ւ » կ'ասի:

Աղբաւն. — Քա ի՞նչ կ'ասես: Մկա՝ դաշտէն էկաւ. ընչի՞ խիւանտ ի:

Տիր. — Դաշտէն էկածին պէս պառկաւ. ձիկ օրօղկեց՝ որ վարդ տանեմ խտտաւայ³, ըշտս՝ իկեր եմ խապար կուտամ:

Աղբ. — Վա՛րդ ուղեց:

Տիր. — Խա՛, պառկելուն պէս, «Մարէ՛», մէկ վարդ պէ, ես շատ խիւանտ եմ,» ստաց:

Աղբ. — Զաթի կլօխ ինան փոր⁴ կը ցաւէր, մէկ թարաֆէն էլ վարդ ուղեց, տխմար կընիկ, չե՞ս խասկընտ ինոր խիւընտութեն:

Տիր. — Ես ի՞նչ կ'իտնամ, հէքիմ տու ես:

Աղբ. — Զե՞ս կ'իտե, կայ չիկայ՝ աղջիկ ի տեսե, աչքն ախջկան ի մնացե, ինոր խամար խիւընտցե. զաթի վարդ էլ կ'ուզի, որ ախջկայ փափաքն տունի:

Տիր. — Զում էսօր⁵, իմ լաճ, ըսկօն⁶ ախջիկ մախջիկ չիկտե, հալա պզտիկ ի. էն ի՞նչ ի, ինոր ախջկայ խամար խիւընտընալն ի՞նչ պիտի ընի:

Աղբ. — Քա տու տիւանայ ես ի՞նչ ես, մէկ լաճու փոր ինան կլօխ մէկ տեղ ցաւի՝ էն ի՞նչ ցաւ կընի. չըֆասըզ, սիրու ցաւ:

Տիր. — Ինոր տարման ի՞նչ ի:

Աղբ. — Քա ինոր տարման կընի⁷. ինոր տարման մէկ պան ի. ա-րի՛ր արի՛ր, չարի՛ր՝ զաթի զաւալի տըղէն կըսկծու կը մեռնի: (Այս խօս-քեր ըսելու միջոցին, սարսափելի վախով կը դողայ երէցկինի սիրտը, եւ կը մտադրէ Ալթուռին ըսելիքը, ինչ որ ալ ըլլայ, կատարել)

Տիր. — Ի՞նչ ի, ասա՛, արծւու կաթ որ իլէ, պիտի պիրեմ իմ Մի-սաքի խամար:

Աղբ. — Նա՛ Արծւու կաթ, նա՛ մէկէլ, քե պանիմ տսեմ կընա ըս-կոն արա:

Տիր. — Ի՞նչ ի, ասա՛, տու շատ վախ խկեցիր⁷ իմ սիրտ:

Աղբ. — Ըսկի⁸ մի՛ վախենա, իլի շոտ⁹, Կուլոյի մօտ կընա: Մէկ թուղթ իրիչիւլ տուր¹⁰, էն քո տէրտրոջ խաթրի խամար քե տեղու-տեղ¹¹ կասի՛ ի՞նչ ցաւ ի, ե՞ր կը ժրի¹², վար հասըլ հըմէն պան կասի քե:

Տիր. — Էտ էլ աղէկ խելք ի: Զաթի իմ Միսաքն էլ կ'տսէր. «Մա-րէ, ձիկ թուղթ անել տուր: Համա կը վախենամ Տէրտէր պարկանայ. քունչի վարամամեւ¹³ վարժապետներաց մօտ շատ կը նստի, ըսկընա¹⁴ պաներաց թողախաւատ¹⁵ ի տարցե, նա՛ թղթի կը խաւատայ նա՛ Սողո-

¹ Հիմա. — ² Գրեց. — ³ Հոսոսէ. — ⁴ Գլուխը եւ փորը. — ⁵ Միինչիւ այսօր. — ⁶ Անանկ
— ⁷ Վախ ձգեցիր. — ⁸ Երբեք. — ⁹ Ելի՛ր շոտով. — ¹⁰ Թուղթ՝ նայիլ. — ¹¹ Տնդիսեղը.
— ¹² Կ'սա ողջանայ — ¹³ Վերէմէ մեռած. անէծքի բառ մըն է. — ¹⁴ Այսպէս. — ¹⁵ Թու.

մոնիի, կասի ինոնք կախարդական ին՝:

Աղբ. — Քա կընա, տու ինոր աղանջ մանն², տու քո լաճ շատ կ'ուզես թէ չէ ըսկոն խօսքերաց կ'աւատաս: Ես զաթի մէկ օր պիտի կըսունեմ³ էն թղլախաւատ վարժապետներաց եախէն, կայնի խենք⁴ եր կըլնի, ախըր մէկ օր ըռաստ կուգայ ձիկ:

Տիր. — Էտա ասա, պան մ'ասէ. վարժատուն էլաւ չէլաւ, հըմէն պան վերցաւ. նա օրէնք մնաց նա պատուիրանք⁵. մեր խայանական⁶ օրէնք պախան ի էն էլ կուտեն. մեր տըրիլըցի⁷ լաճ Մարտիրոս, մէկ օր տեսնամ պանիր կ'ուտի, օրն էլ ազիզ պախս էր⁸, խամպարծման չորոյխպաթի օր: Ձիկ էլ կ'ասէր արե պանիր ուտենք: Սանքի ծաղր կ'անէր:

Աղբ. — Քա, ախ, ես ըլնի որ քար'մ վարկի կըլի մէջ, նա տար նա՝ առնէր, ստուկէր մընէր էնտեղ, որ մէկ էլ պախս չուտէր:

Տիր. — Ինոր ի՞նչ մեղ կայ, վարժապետ կ'ուտի էն էլ սովեր ի: Նայմա լազըմ, իմ Մխաք չուտե, վով կուտի թօ ուտի:

Աղբ. — Մխաք ասիր, միտքս ինկաւ. չոտ արա վազի, Կուլոյին կընա թուղթ իրիշկալ տուր. թէ որ էսօր էլ մնաց տըղի ցաւ կը շատանայ վրէն:

Տիր. — Էրթամ: (Կը բաժնուին)

Տ Ե Ս Ս . Բ Ա Ն Բ .

Տ Ի Ր Ո Ւ Շ Ի Ն Ե Ի Կ Ո Ւ Լ Օ

(Կախարդին տունը⁹)

Տիրուհին. — Պարի օր վրանիտ:

Կուլօ եւ իր կիկը. — Աստծու պարին, խէ'ր ըլնի, Տիրուհի խաթուն:

Տիր. — Խէր պարին վեր արեւուդ, Աստուած զաւկըներդ պաշխի:

լահաւա: — ¹Շօս կարեւոր քան մը կայ դիտելու: Գեղին մէջ կախարդին հաւասքը բուն կրօնքի հաւատքին աւելի զօրաւոր է. երէցիկներ թուլահաւա կը կոչէ իր ամուսինը որովհետեւ կախարդին ու անոր թուղթ քանալուն չհաւատար, եւ նգովի քառեր կ'արժակէ վարժապետներուն, որոնք, իբր ազատախոսի մասը գեղին, չեն հաւատար ասոնե եւ տէրտէրն ալ իրենց համախոսի բերե են: — ²Ականջ մի՛ կախե. — ³Յոճիք պիտի փակչիմ. — ⁴Կեցիւ նայինք. — ⁵Գեղին մէջ հզօր ասեղնութիւն մը կայ ժողովուրդին մեծագոյն մասին կողմէ՝ զգրոցին, ուսումին դէմ. գեղացիները, կիսեղը մանաւանդ, զգրոցը կրօնքին թշնամին կը նկատեն. եւ վարժապետները՝ անասունաճուռնան աղբիւրներ: — ⁶Նայկական. — ⁷Գրացի. — ⁸Նշանաւոր պահի էր. — ⁹Կախօ գեղին երեք կախարդին:

Կուշ. — Նստի՛, նստի՛ :

Տիր. — Ոտքերացտ կուրպան, հաքար քի ՚իմ տարտին տարման ա-
նես կը նստիմ :

Կուշ. — (Ձարմացմամբ) Ի՞նչ տարտ կայ, Տիրուխնի մարէ :

Տիր. — Մեր Միսաք տաւար թողեր ի դաշտ առատըվէ չում մըկա՞.
անթի ծարու պառկե. շատ խիւանտ ի, ճար՛մ կանես արա, քո ազա-
տածն ընի :

Կուշ. — Աղջի՛կ, էտա Սողոմոնին պե խենք :

Աղջ. — Ո՞ր տեղն ի :

Կուշ. — Թառմի վրէն ՚ի, շուշիով ՚իսթուլթիւր իմ. տմա եաւաշառ.
չընի կըտըրտիս, դու քու Աստըւած, ինոր զին հազար սակի ի : (Տիրու-
հին անհամբերութեամբ կը վազէ եւ Սողոմոնին համբուրելով Կուշյին
կը բերէ. Կուշօն «Եւ՛ անուն Յիսուս Քրիստոսի», ըսելով կը բանայ) :

Կուշ. — Ո՞ր տիղէն ի խիւանտ :

Տիր. — Փորից :

Կուշ. — (Գրգին վրայ նայելով) «Եւ ցաւիցէ զփոր վասն տեսոյն
գեղեցիկ կուտոյ» : Ուրիշ ո՞ր տեղ կը ցաւայ :

Տիր. — Կլօխ :

Կուշ. — «Եւ ցաւիցէ զկլօխ վասն շատ սիրելոյ զկուսին գեղեցկոյ»
կը խասկընձս :

Տիր. — Ձէ՛, չէ՛, չեմ խասկընա : (Անհամբեր սպասելով բացատրու-
թեան) :

Կուշ. — Կ՛ասի թէ փոր ցաւաց ախշըկայ տեսնալու համար. կլօխն
էլ շատ սիրելու խամար. վար հասըլ սիրու ի զարկըվէ :

Տիր. — Ապա ի՞նչ տարման կայ :

Կուշ. — Ինոր տարման մէկ սեւ խաւ պիրես, խաւու էրուն ինան
ճիգար առնեմ որ թուղթ պանի :

ուն տմենէն նշանաւորն է. Այս երեք կախարդներն ալ զիւզացի են, րայց երկուքը,
թէեւ Պոլիս եկած են քանի անգամ, ընտանեկան արհեստի մը շարունակողներն են,
որ գեղին մէջ շատնց հաստատուած է արդէն. Կուշօն Պոլիս շատ մնացած է, եւ հոս
սորված եւ զարգացուցած է իր կախարդութիւնը. Տուն չունի հան, վարժքով տուն
մը կը բնակի, եւ գեղին տեսակ մը հրաշագործ բժիշկն է. տէրտէրէն աւելի մեծ է
իր կարեւորութիւնը գեղացիներուն աչքին. անոր կ'երթան հիւանդները, սիրահա-
րները, ու նոյն իսկ անոր կը տանին հիւանդ անասունները. Սողոմոնի անունով գիրք
մը ունի որուն մէջ կը կարդայ եւ գուշակութիւններ կ'ընէ. Երազահան ունի եւ երազ-
ներ կը մեկնէ. աստղաբաշխութենէ կը հասկնայ եւ իրեն զիմողներուն ի'նչ աստղի
տակ ծնած ըլլալը կը բացատրէ. վարպէս շորթող մը, որ իրեն զիմողներէն հաւ, ա-
լիւր, ցորեն, իւղ եւ կամ ստակ կ'ուզէ՝ իր խաբէական հնարքներուն փոխառէն. - Գթէ
որ. — Ձեռուրնէ մինչեւ հիմա. — Յաւաքին վրայ է. — Վշարշով.

Տիր. — Աղջիկ, վազի՛, ասա, թօ մեր ճոջ խաւ պոնեն տան պէ :

Կուշ. — Տիրուհի մարէ, խաւ տախ չընի, խաւն էլ քո լաճու պէս ջահլլ ընի որ տըլըսմ պանի՛ :

Տիր. — Աղջիկ, ասա թօ էն վառեկ սեւ խաւ տան, ճոջ խաւ չպիրես : (Աղջիկը կ'երթայ հաւը բերելու) :

Կուշ. — Տէրտէր տո՛ւնն ի :

Տիր. — Ձէ՛. պատարադիչ ի, էսօր վաղ տուն չիգա :

Կուշ. — Էլա իսա, մէկ քիսասա ալուր օրօղկի. մե վաղվան խըմըցու չկայ : Համա ա՛ֆ կանես :

Տիր. — Հախդ ընի, տու իմ լաճ ժըրըցուցիր մէկ չէ երկու կուտամ :

Կուշ. — Աստուած ողորմած ի. սեւ խաւ գայ ես սրտով թուղթ կիրիչկամ : (Աղջիկը հաւը կը բերէ, Կուշօ զայն կը մօրթէ, քիչ մ'արլւն եւ ի՞նք առնելով ամբողջը աղջկանը կուտայ) ան տար թամիզցուր, տիրուհի մարէի սայից վաղ խաւով փիլաւ ուտենք : (Գիրքը ձեռք կ'առնէ) :

Կուշ. — Վսյ, վսյ, զաւալի տըղէն շատ ի սիրուե ախջկան, թուխ աչք, թուխ ունք ախջկան :

Տիր. — Ամա՛ն, քե մեռնեմ, սուրբ Սարգիս³, ի՞նչպէս որ քո ախջիկ փախցուցիր քո մուրազին խասար, ըսկոն էլ իմ եղնիկին ինոր մուրազին խասուցես. պէ մուրազ չանես, քո բախտին եմ ինկե, քո ձեռնով ընի :

Կուշ. — (Թուղթը կը լըմընայ) Էսա մէկ թուղթ ճիգարի խետ ձեր չէմքի տակ թաղի, որ չարեր չը մօտանան, էսա մէկ թուղթ ջրի խետ խառնի խմցու որ ցաւ փորէն էնի. Բիչ մ'էլ կլօխ լվա ջրով : Էսա մէկ թուղթն էլ քօլօզի վրէն կարի, որ հըմէն տարտ պաղից ազատ ընի : Մէկ էլ, չընի թէ պանայ կարգայ. թէ որ պանայ տըլըսմ կ'աւերի տահա շատ կը խիւընտընայ. մէկ էլ թուղթ անելու միւնքիւմ չիկայ :

Տիր. — Մնացիք պարով : (Տուն կ'երթայ) :

Տ Ե Ս Ս. Ր Ա Ն Գ .

ՄԻՍԱՔ ԵՒ ՏԻՐՈՒՇԻՆ

(Տեքսերին տունը)

Միւ. — Մարէ, վարդ պերթր :

Տիր. — Քա՛ տըղայ, էս պիտի էրթի վարդ պերի, Ալթուն համ-

¹Շաւ ծիր. — Դիտելու է որ Կուշօն երբեք իրեն համար չէ որ կ'ուզէ հար կամ տիր. միշտ որպէս թէ հիւանդին բուժմանը ծառայելու համար. Անշահախնդի՛ր է. —

³Ամենքը գիտեն թէ Ս. Սարգիսը սիրա՛նարնեւուն պաշտպան սուրբն է, ինչպէս Ս. Գե-

բախ ըռաստ էկաւ, չթողեց որ պախչէն խասնի. Կուլոյին օրօղիեց, թուղթ արի պրիցի:

Միւ. — (Կ'ուրախանայ) Մարէ, պանամ, խենք ի՞նչ կայ գրած վրէն:

Տիր. — Չէ', չէ', քե կուրպան, չընի թէ պանաս: Կուլոն թամպէխ արաց. ասաց թէ որ պանայ կարդայ էրկու կատ կը խիւընտընայ: (Կրկին վախցնելու համար) Աստծու սիրուն տըլըսմ կ'աւիրի, չը պանաս թղթեր:

(Տիրուհին կ'երթայ ջուր բերելու, անհամբեր Միսաք կը բանայ եւ կը կարդայ թուղթին մէկը, որուն վրան այսպէս գրուած է. «Ալէհ — մալէհ — թալէհ» զարհուրելի գծանշաններով ալ վերի եւ վարի ծայրերը դրոշմուած: Յետոյ կը ծալլէ եւ տեղը կը դնէ, վախալով միանգամայն, թէ մի դուցէ տըլըսմ տարեցաւ. եւ բաւական ժամանակ մտածելէն փոր եւ գլուխ աւելի կըսկսի ցաւիլ: Տիրուհին կուգայ):

Տիր. — Ջուր պիրի, առ թուղթ խետ խառնի խմի. էսա մէկն էլ քողզի՜ վրէն կարեմ:

Միւ. — (Հաւաքելով եւ արտասուելով) Չէ', չէ', չեմ ուզե, չեմ ուզե:

Տիր. — Ի՞նչ կայ, ընչի՞ կուլաս, ան, վան կը քաշես, չընի թէ թուղթ պացիր կարդացիր:

Միւ. — (Վախնալով) Չէ', չէ':

Տիր. — Աղորդ ասա, թէ որ կարդացեր իս. Կուլոյին էրթամ. ցաւտ չը շատնայ: Ասա՛, ասա՛:

Միւ. — (Լալով) Խա՛նա. պացի'ի'ի'. կարդացի'ի'ի':

Տիր. — Մի՛ վախէնա, ես Կուլոյի մօտ կ'էրթամ: Մի լա՛, մի լա՛: (Կ'երթայ):

Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն Դ.

Տ Ի Ր ՈՒ Շ Ի ԵՒ Կ ՈՒ Լ Օ

Կուլոյի տունը

Տիր. — Պարի լոս վրէնիտ:

Կուլ. — Աստծու պարին. անե, անե, խաց ուտենք:

Տիր. — Անուշն ուտողաց, իմ ճիտ հա՛ց կ'էրթայ:

Կուլ. — Ընչի՞ ի՞նչ կայ: Տըղէն առխջացա՛ւ թէ չէ:

Տիր. — Թողե՛ց որ առողջանէր, տըհա պէթար խիւանտ ի:

դարձը՝ հունձքի եւ քղերայի պաշտպանն է, Ս. Մինասը՝ կոստուած բանեռու, Ս. Յակոբ՝ բորոսութեան, Ս. Գէորգ՝ նեղը միացողներու: — Բուրդէ գլխարկ:

Կուշ. — Բնչի՞, չընի՞ թուղթ պացե կարդացե :

Տիր. — Ես պիտի ասի՛, դու ասիր, տու քանց ձիկ շատ կապրիս՛, իմ տուս էնէլու վախըթ պացե կարդացե. ճար՛մ կ'անխ արա տէր-տրոջ խաթրի խամար, քո լաճու արեւու սատաղէն՝ թուղթ մ'էլ արա :

Կուշ. — (Վախցնելու ձեւով) Տիրուհի մարէ, էսօր չընի : Ամա ես էսօր տալաթ պիտի մտնեմ սատանաներաց խետ. զըմէն պան կիմ-նամ. նորէն առաւտուն թուղթ կանամ անե՞ : (Կաւելցնէ) Քե պան մ'էլ ասեմ, տալաթի՞ մէջ ձիկ մէկ խատ նըխշուն խաւ պէտք ի որ ուտեմ : Մէկ նուկի՞ ձէթ էլ որ վառիմ խարսնըսի կանթըղներ, որ զըմէն պան իմնամ : Ա՛ֆ կանես ամա, պիտի էսա իրիկուն ձիկ խատուցես :

Տիր. — Վէր իմ աշիչ, վեր իմ կլխուն՝ քո ուղածներ. տու թուղթ արա. ես քո ուղածներ կ'օրօղկեմ : (Կուլջի աղջիկը հետ առնելով կը տանի, օխա մը ձէթ եւ մէկ նախշուն հաւ տալով Կուլջին կը զրկէ) :

Տ Ե Ս Ս. Բ Ա. Ն Ե .

Մ Ի Ս Ա Ք Ե Ի Տ Ի Ր Ո Ւ Շ Ի

Տէրտէրին տուր

(Տիրուհին շարունակ կուլայ. Մխաքին զխուն վերեւ նստած եւ Մխաքին ալ վախէն ցաւը կը սաստկանայ. քառորդի մը չափ լուռնըս-տելէ ևտըը,)

Միս. — Մարէ, շատ խիւանտ եմ, ես ի՞նչ անեմ. ճար՛մ արա :

Տիր. — Քա տըղա, ես ի՞նչ ճար անեմ. ճար մնաց էն քաղցրիկ Քրիստոս Աստըված : Էսա գիշեր, Կուլժն ասաց չենի. թուղթ մնաց վաղվան : (Քիչ մը կը կենայ, եւ յանկարծ կը հարցընէ). Ըսի ախջիկ մախջիկ տեսմը դաշտ իքան՞ :

¹Քեզին մէջ կը հաւատն որ երբ մէկը դիմացինն ըսելիքը անկէց առաջըսէ, ան-կից շոտ կ'ապրի : — ²Տղուդ արեւուն համար ողորմէ :

³Կախարդները կը հաւատցնեն ժողովուրդին թէ բժշկութեան եւ ուրիշ խորհրդաւոր բաներու զաղնիքներ իմանալու համար, երբ Սողոմոնին չքաւէ, կ'երթան սասանանե-րու հարսնիքին կը մասնակցին եւ անոնցմէ տեղեկութիւններ կ'առնեն : Այս հարսնիք-ները կը կատարուին մաւթ գիշերները, կամ գետնին տակ, կամ աւերակ ամացի տեղեր, միջանոցներու մէջ, ջրաղացներու մէջ, ուր սասանաները կը ժողովուրդին եւ կը պա-րեն : Կախարդները կը հրաւիրուին անոնցմէ, իրենք չեն պարեր, անոնց մեծաւորին քովը կը բազմին, ամէն բան կը զիտեն եւ իրենց պէտք եղածը հարցնելէ յետոյ կը մեկ-նին : — Այս պատմութիւնը՝ կախարդին սոսկալի եւ գերագոր գոյն մը տալէ վաղ, միջոց մըն է նորանոր եւ աւելի մեծ պահանջներ ընելու գիմող միամիտներէն :

⁴Օխա. — ⁵Հարսնիքին : — ⁶Պաշտը եղած միջոցիդ :

Միւ. — Ի՞նչ ախշիկ. չէ՛, չեմ տխու :

Տիր. — Քունչի՛ Սողոմոնին ըսկսն ասաց, աղջիկի տիս ե ինոր խա-
մար :

Միւ. — Աղջիկ տխմարաց ի՞նչ կը՛նի :

Տիր. — Բան չէ՛, պան չըլլայ ամա, տխմոր, քէ էն կ'ասիմ :

Միւ. — Չէ՛, չէ՛ :

Տիր. — Սուտ մասե. քո ցաւ սիրու ցաւ ի. ասա՛, ո՞ր ախշիկ տի-
սար. էն ախշիկ կ'ուզենք քե. տէր պապայի սայից բէսի ախշիկ որ ընի
կինա կանամ պիրե քե խամար : (Միտաքը մօրը ստիպումէն նախ կը
նեղուի : Յետոյ, յանկարծ կը խորհի որ անոր հարցապնդումէն ազատե-
լու համար, սուտ պատասխան մը տայ : Կ'որոչէ որ, եթէ անգամ մըն
ալ մայրն ստիպէ իրեն եւ հարցնէ, ըսէ թէ իրաւ աղջիկ մըն է իր
ցաւին պատճառը, եւ այդ աղջիկն ալ դեղին ամենէն բանդէտ եւ դե-
ղեցիկ աղջիկը, Թագունհին է : Այս սուտը պատրաստելէ ետքը սուտ
քուն կ'ըլլայ կը քնանայ) :

Տիր. — Միտաք, կը քնես, ի՞նչ կ'անես :

Միւ. — Չէ՛, չէ՛, չեմ քնե :

Տիր. — Ընչի՞ կը մէղեն³, աղորդ ասա, ո՞ր ախշիկ տեսար :

Միւ. — Ի՞նչ անես : Մինակ Կուրկտի³ ախշիկ տեսայ, Թագունհին,
որ սարակներաց⁴ խաց կը տանէր :

Տիր. — Խի՞ն խաղով էր թէ թաժա⁵ :

(Միտաք նեղութիւն կը կրէ սուտը շարունակել, վասն զի տէր պա-
պան ամէն ժամանակ կը պատուիրէր սուտ չը խօսիլ. բայց առջի
սուտը երեւան չեղլալու համար, կը պատասխանէ .

Միւ. — Նոր խաղով էր :

Տիր. — Հա՛ հա՛, ես կիտիմ որ սիրու ցաւ ի, քո կըլս ինան փոր
մէկ տեղ կը ցաւի. ասա ընչի՞ առաջուց չասեցիր : Խետ զրուցեցիր⁶ :

Միւ. — (Սուտը շարունակելով) Խարցուցի տո՞ր կէրթաս. ասաց
խաց կը տանեմ : (Մտածելով որ, եթէ մայրը հարցումները չատցնէ,
սուտը երեւան պիտի ելլայ, վերմակը զըլթին վրայ քաշելով քնանալ կը
ձեւացնէ) :

Տ Ե Ս Ս Ր Ա Ն Զ .

Տ Է Ր Տ Է Ր Ի Ն Տ Ո Ւ Ն Ը

(Հետեւեալ օրը)

(Կուլոն թուղթը պատրաստ տիրուհիին կը բերէ) :

¹ Որովհետեւ. — ² Կը մտածես. — ³ Թագունհին մականունն է. — ⁴ Հնձուորները, ո-
րոնք դաշ ինքեան. — ⁵ Հի՞ն հագուստով էր թէ նոր. — ⁶ (Աղջկանը) հետը խօսեցա՞ր :

Տիր. — Էլի, Միսաք, էլի. Կուլիճան ախպէր թղթեր պիւրեց .

Միս. — Ի՞նչ, ի՞նչ :

Կուշ. — Է՛լի, Միսաք, է՛լի վե՛ր, քո խիւղնութեն կընայ, յաւիտենից յաւիտեան : Բե որ սարէն ձորէն թալեն¹, Աստուծոյ թեւով պան չկայ . ըսկի մի վախենա :

(Նրեք թուղթ բերած է, մէկ թուղթը հաւին թոքին հետ սեմին տակ կը թաղէ, մէկը ջրով կը խմցունէ Միսաքին . երրորդն ալ եռանկիւնածեւ փաթթելով, կոպոյտ լաթ մը վրան կը կարէ եւ Միսաքին մօր կուտայ որ գլուխը կարէ քօլօղին վրայ : Միսաքին եռանդ եւ հաճոյք պատճառելու համար, սա խօսքն ալ կ'աւելցնէ .) Մեծ է զօրութիւն Քրիստոսի, մարախ մանե², մէկ օր էլ քո ուզած ախջկայ խամար թուղթ կ'անեմ :

(Միսաք, որ մօրը խօսքէն արդէն աչքը բացուած էր, կախարդին այս խօսքէն թեւ կ'առնէ եւ կ'որոշէ քանի որ այնչափ կը ստիպեն զինքը սիրոյ ցաւ ունենալու, իրաւցնէ ունենալ ձեւացնել այդ ցաւը) :

(Կախարդին դուրս ելլելու միջոցին Տէրաէրը ներս կը մտնէ : Միսաք, որ ժրացած ոտքի ելած էր, աղջիկը ձեռքէ չհանելու համար Տէրաէրը տեսնելուն նորէն հիւանդ կը ձեւանայ, կը պառկի ու կը սկսի տքալ :

Տեր. — Ի՞նչ է, տըղաս :

Միս. — (Ցած ձայնով) Տէր պապա, տըհա չի՞ս կիտե էսա էրկու օր մեռայ ես :

Տեր. — Ի՞նչ կայ. ի՞նչ եղաւ պատճառ որ հիւանտացար :

Միս. — Պան չէ : Մենակ թէ արեւ զօռեց կլօխս պաց էր, կլօխս առեց ցաւալ. տուն գալու վախըթ քրտընայ աղէկ մը ջուր խմայ. սանձուն ինկաւ մէջ փորիս. համ փոր ցաւաց համ կլօխ : Թէ որ Կուլճն թուղթ չանէր՝ պիտի մեռնի :

Տեր. — Տըղաս, կլօխդ արեւուց ի ցաւցե, փորն էլ քրտնած վախըթ ջուր խմեր ես, ինտրից ի. Կուլճին ի՞նչու թուղթ անել տուիք :

(Տիրուհին, չը համարձակելով ինքը խմացնել Տէրաէրին, որովհետեւ տէրպապան լուսաւորեալ է եւ կախարդութեան չհաւատար, ուղղակի Ալթունին կ'երթայ որ գայ ամէն բան պատմէ : Քիչ յետոյ Տիրուհին եւ Ալթունն ներս կը մտնեն) :

Աղբ. — Օրչնեա՛ տէր :

Տեր. — Աստուած օրհնէ : (Քիչ մը լուրթիւն) :

Աղբ. — Տէր պապա, Միսաքի խիւղնութեն լա՞մ :

¹ Սարէն ձորէն իսկ եեէ քեզ վար նեռն . — ² Զոգ մի՛ ընեմ .

Տե՛ր. — Խա՛: Ի՞նչ կայ:

Աղբ. — Ի՞նչ ըն՛ի. քիչ մնաց զաւալի տըղէն մեռնէր, որ թուղթ չհասուցինք խեղտ: Ամա ես չըն՛ի, Տիրուհին անել չէր իտա:

Տե՛ր. — Թո՛ւղթ ինչ պէտք ի. արեւուց կլօխն է ցաւցե, քրտներ է ջուր է խմե, ինոր համար խիւանտ է եղե:

(Աղթուն ալ չհամարձակիր ըսելու թէ ինչ է Միտաքի հիւանդութիւնը: Տէրտէրը չուզեր խմանալ, չի հարցներ: Միտաք կը վախնայ մէջ մտնելու, աւելի աղէկ առիթի մը կը սպասէ, եւ նորէն սուտ քուն կ'ըլլայ:)

Բարոյական. — Սուտը իրաւ կ'ըլլայ. Միտաք իրաւցնէ կը սիրտ-հարուի թագուհիին: Անոր հօրեղբորը բարեկամութիւնը կը շահի, ստակ կը կերցնէ անոր, եւ ան ալ միջնորդ կ'ըլլայ երկուքին մէջ, իրարու ըսր կը տանի կը բերէ, իրար կը տեսցնէ, եւ վերջապէս կը յաջողցնէ անոնց դործը: — Կը նշանուին: — Աստուած տար որ ամէն սատանայի հարսնիքէ ասանք հարսնիք մը ելլէր:

ՂԱԶԱՐ ՓԵԽԿԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վարդավառի նկատմամբ աւանդական զրոյցներ քիչ են. միայն կարգ մը սովորութիւններ կը մնան ու կը զործադրուին հասարակ ժողովուրդի եւ գեղջուկներու մէջ, որոնք հնութեան յիշատակներուն ամենէն հաւատարիմ պահպանողներն են:

Ամէն տարի այս մեծ տօնին զանազան կողմերէ աւանդապահ Հայ-քրիստոնեաներ ուխտի կը դիմեն, առաւելապէս Իննականեան վանքը, Ս. Կարապետին, թէեւ այս սուրբը օրուան տօնին հետ ու եւ է սերտ առնչութիւն, յիշատակութիւն մ'իսկ չունի: Նարեկ, Աղթամար, Հոգւոց վանքը, Ս. Բարթոլղիմէոս, Դոմոց վանքը, Գրգուռի բարձր գագաթի վրայ հրաշապէս կառուցուած Մարաթուկի Ս. Աստուածածինը կը լեցուին հոծ, երկսեռ բազմութեամբ: Քիւրտերն ալ կը մասնակցին հանգէսին, մատաղներուն, ուրախութիւններուն:

Նրեք օր կը մնան ուխտաւելիները, որ ատեն մատաղներ կը զոհեն, թուխ մաքի, երինջ, դառնուկ եւ աղաւնի: Մատաղցուններու պա-

րանոցէն կը կախեն բոժոժներ, եղջիւրները կը զարդարեն ոսկեգոյն թուղթերով ու անոնց ծայրերը կը տնկեն մէյմէկ մում. վրանին ալ կը նետեն մէյմէկ շուրջառ: Քահանան կ'օրհնէ, զոր կը վենուեն շաբաթէն կիրակի լուսնալիք դիշերուան կիսուն: Անկէ առաջ զոհուածը պիղծ է:

Դաշտերու հունձքերէն որաներ կը բերեն ու կը շարեն սեղանին վրայ, խնդրելով որ իրենց դաշտերը անգնաս մնան մարախէ ու կարկուտէ. «Աստուած, պարզերես պահէ՛՛ մեզ Վարդավառի ձիւն ու բուքէն ու կարկուտէն, փետրվարի տաք ու չուգէն»։ հունձքերու այս նուէրը Դեմետրէ դիցունիին մատուցանելի զոհաբերութիւնը չը յիշեցներ:

Աստուածածնի եւ ուրիշ սուրբերու պատկերներու առաջ բուրումնաւէտ կարմիր խնձորներ կը շարեն: Եկեղեցին կը լենայ անո՛ւշ հոտերով: Մինչեւ Վարդավառը՝ խնձոր չեն ուտեր, ինչպէս Վերափոխումն առաջ խաղող չեն ուտեր: Խնձորը Զատիկական հաւկիթին պէս Պատարագին ցոյց տալու սովորութիւնը տեղ տեղ կը մնայ:

Ամէն ուխտաւոր Պատարագէն առաջ փունջ մը կարմիր վարդ, կամ անթառամ, գինեբրուկ, շուշան, նունուֆար ծաղիկ՝ դալար ճիւղի մը հետ կը նուիրէ Սեղանին ու սուրբի գերեզմանին, ուր կը դնէ նաեւ վշտաւորն իր արցունքն ու կարօտը: Հոն կը դնէ աշուղն իր չընկուած, լարախաղացն իր մահտնը, ու շնորհ ու ձիւրք կը խնդրեն մուրառատուր սուրբէն:

Ուխտաւորներ պարտին լողնալ վանքին մօտակայ գետին մէջ. եթէ լիճ կամ գետ չկայ, ոտքէն մինչեւ գլուխ կը թրջուին աղբիւրի ջուրով: Ժողովուրդը այս մկրտութիւնը Լուսասորչադիր պատուէր մը ըմբռնած է. զանցառութիւնը մեղք է:

Երկտասարդները խումբ խումբ եղած իրարու վրայ կ'արշաւեն, այս արշաւանքը կը կոչուի պառաշոր. ձեռքերնին զըզկիկներ (բրուտի անօթի բեկորներ) բռնած իրարու կ'ընդհարին եւ պայքարի հրաւելը կը կարգան: Սուտ, կեղծ կռիւներ կ'ընեն, ու երբ յաջողին գերի մը բռնել, գանի ջուրի մէջ կը մխրձեն: Մկրտուածը այլ եւս իր գունդին հետ խառնուելով կուռելու իրաւունքէն զրկուած կը մնայ: Այս արշաւանքը յայտնի նշան չէ՞ քրիստոնէից եւ քուրմերու պատերազմին զոր մղեցին Տարօնի մէջ:

Պատարագի ատեն ուխտաւորները մէյմէկ սպիտակ աղանի կը թոցնեն, որոնք սաւառներով դմբէթին շուրջը, իրենց ազու վուվունք-րով գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կը յօրինեն:

Ուխտատեղիներու մէջ երկտասարդները կ'ըմբշամարտին, փայտ-խաղ, ջիրինտ կը խաղան, որ սրախաղի փոխանակութիւնն է, կը մրցին վաղելով, կ'ոստնուն: Կնիկներ ու աղջիկներ, երկտասարդներ ու ծերունիներ, թէեւ իրարու անծանօթ, համայնական պար կը բռնեն եւ

Թմբուկի ու փողի ձայնով մէջքակոտոր, ծնկածալիկ, զլխաշարժիկ, ոտ-
նատրոփ բայց միօրինակ ու միանուագ կը պարեն, կը կայթեն, կը
ժպտին ու կ'երգեն:

Խաղերու եւ մրցումներու մէջ ո՛վ որ առաջին հանդիսանայ, ժողո-
վուրդի ծափահարութիւնները կը խլէ, եւ իր նախշուն արախշինի շուր-
ջը վարդէ պսակներ կը բոլորէ: Մրցանակ ստացողը մեծ ոգեւորու-
րութեամբ, Թմբուկներով կը պտտցնեն բոլոր ժողովրդեան մէջ:

Առանց երկար սիրահարութիւններու շատ մը մանչ ու աղջիկներ
իրարու կը նշանուին: Այս օրուան նշանուածներու կեանքը սիրազեղ ու
անվրդով կըլլայ, պտուղն ալ առատ ու բարի: Նոյնպէս իմաստուն ու
չնորհալի կըլլայ այս օրուան ծնած երախտն:

Կետերսւ մէջ ձուկ սրսալը գեղեցիկ զբօսանք է ուխտաւորներուն,
իսկ մացառներու ետեւ դարանակալ երիտասարդներուն՝ Եփրատի կամ
Տիգրիսի ալիքներու մէջ խորասոյզ շուշանաթոյր կոյսերու սէր ու սիրտ
դողնալու հետամտութիւնը աւելի զուարճալի չէ՞ք դտներ:

Ծիծաղելի սովորութիւն մըն ալ կայ, որ է Հոգւոց վանքին տա-
ճարներու քարերը Արտօսէն ու Առնինէն փոխադրելու համար Մեծն
Տրդատին օժանդակող հսկայ արջուն ազնաւորական գերեզմանը օրհ-
նել տալը, բարեպաշտ ուխտաւորներու կողմանէ: Շատախցի միամիտ
քահանան կը կարդայ իր հոգւոցն եւ իր շարահանը, կը խնկարիէ բուր-
վառովը, կը հանէ սղորմիսը, կը դասէ զայն «ընդ սուրբս եւ ընդ ար-
դարսն՝ ի վերին Երուսաղէմ» եւ... կը ստանայ իր վարձքը: Այս ար-
ջու հերոսութեան վրայ շատ մը զարմանալի պատմութիւններ կան:

Կ'աւանդուի թէ, երբ Լուսաւորիչը կործանեց կառուածները, հա-
լածեց դեւերու լէգէոնները, խումբ մը դեւեր ալ թխմեց այրի մը
խորը, ուր ճարճատումով մը այրեց. երբ իր ձեռքի կոր ու կեռ դա-
ւազանով դեւերը հնոցը կը մղէր, դեւի մը ոտքը կառչեցաւ դաւազանի
կեռին ու դուրս պրծաւ. դեւը կաղացաւ, ու սապէս աղաչեց. «Զքու
արեւուն ես ըլլիմ՝ զուրպան, խնդրեմ զիս մի՛ նետի մութ վնտան,
ես կ'եղնեմ քչի ծառայ յաւիտեան, կ'եղնեմ քքու ոտրը վանքերուն փո-
շխան, մոխիրներ տանեմ-թափեմ Բրէ-Պաթմոն (Տիգրիսի մէկ ճիւղն է
Ղզալի տնունով):» Լուսաւորիչը զիջաւ եւ խոստմնապահ դեւը այն օրէն
մինչեւ այսօր երկու վանքերու մոխրահանն է, անունն ալ Կուտրաթ է:
Վանքի տնտեսուհին ամէն օր դունտ մը խմոր կը չալուէ եւ թոնիրի
սկան մէջ կը դնէ, այդ չաղախը Կուտրաթի անունդն է: Ծջմարտութիւն
մըն է թէ վանքի թոնիրները դէպագէղ մոխիր կը լեցուի, իսկ երկու
զիշեր անգամ կ'անհետի, ո՛չ ոք կրցեր է տեսնել այդ գաղտնագործ
պաշտօնեան:

Նոյնպէս կ'աւանդուի թէ Լուսաւորիչը շատ դեւեր ու դեւական

գրքեր, պուտուկներու մէջ թխմելով զլորեց Եփրատի յատակը ու դրաւ եկեղեցւոյ հիմնաքարերուն տակը, անշուշտ մեհենական թուղթերու մէջ փաթեած է այդ դեւերը:

Վարդապետի շարաթական պահքէ դատ, անկէ առաջ շարաթ մըն ալ կը պահեն, այս պահքին կ'ըսեն արոտ: Աթուքն ու պահքը աւելի ստիպողական է մանուկներու, պատանեակներու, որոնց Ս. Կարապետ իմաստութիւն կուտայ: Իմաստութիւն կուտայ նոյնպէս Ս. Կարապետի ճեղ ծամոնը, որ հաց հաց կըլլայ ու ճըլթըրուն (ճայթող):

* * *

Ժողովուրդի մէջ ու վանքերուն շուրջ կատարուած սոյն աւանդական սովորութիւնները, մեր հին հեթանոսական դարերու նուիրական յիշատակները կ'արթնցնեն:

Հին ատեններն ալ, Քրիստոսական թուականէն շատ դարեր առաջ, ամէն տարի նաւասարդ ամսու սկիզբները զանազան կողմերէն աշխարհախումբ բազմութիւն մը կը հաւաքուէր Տարօնի Քարքէ լեռներու լարձունքին վրայ կառուցուած մարմարեայ հրաշակերտ մեհեաններու շուրջը: Տարին եօթն անգամ ու մէն մի անգամին եօթն օր Ժողովուրդը կը մոռնար իր դաշտային ու տնային աշխատութիւնները, ու կը փութար իր նուիրական պարտքը կատարել:

Ան ատեններ չ'էն էր վանքը, ունէր շատ մը քուրմեր ու քրմապետներ, իրենց ծառաներով ու զուկըներով. ունէր տասներկու մեծ աւաններ իւր թեմ, որոնց իւրաքանչիւրն ունէր երկու հազարէն աւելի տուն եւ ամէն մէկ տունը տասնէն աւելի բնակիչ կը պարունակէր:

Լուսաւորիչ այս ընդարձակ հողերը յատկացուցած էր օտար, յոյն եւ ասորի կղերներուն, որոնց միայն Եպիսկոպոսներու թիւը չորս հարիւրի կը հասնէր: Օտար կրօնաւորները մխրճեցան աշխարհային վայելքներու մէջ եւ դարձան ընդարձակ հողերու տէր: Իրենց նպատակ ընտրեցին ոչ թէ քրիստոնէութեան ոգին տարածել երկրին մէջ, այլ իրենց կալուածները. օգուտ քաղելով բնիկ ժողովրդեան ասպնջական, ներսը ոգիին թոյլտուութենէն, հետամտեցան զոհաճեւ իրենց շահախընդիր ոգին:

Այս ատեններ Արածանիի գալարուտ ավերը կ'արածէին հարիւրաւոր սպիտակ ցուրեր, բազմութիւ եղջերուներ, որոնք երկրին խաղաղութիւն եւ առատութիւն պարգեւող զիցուհիին նուիրական մատաղցուներն էին: Ողջակէզներու պարանոցէն կախուած կ'ըլլային օսկեղէն օղամանեակներ եւ ուրիշ բոթոթներ ու յօւսութիւններ: Զոհաբերութեան ատեն Ժողովուրդը Եփրատական Ապիսի մը չափ պատիւ կ'ընծայէր այդ սպիտակ ցուրերուն ու եղջերուներուն:

Հոն Բաղման բարձրաւանդակի վրայ կը տարածուէր անտառը դի-
ցանուէր, որուն մուսլ մթութեան մէջ կը բարձրանային մեհեաններ ու
տաճարներ, ուր կը բնակէին Հայոց դիցուհիները: Հոն էր Ոսկիամայր,
Ոսկիածին Անահիտը, մայր զգաստութեան, անարատութեան եւ ար-
դարութեան: Հոն էր Արարատի երկինքի ու երկրի խորերէն երկնած,
բոցէն ու մուխէն ծնած, արեւ աչքերով, հրեղէն մորուքով անաւարտե-
լի Վահագնի գեղեցիկ դիցուհին, սիրոյ աստուածուհին՝ Աստղիկը: Հոն
էին եւ հնդկա-չինական եւ յունական աստուածները Գիսանէն, Վահե-
վահեանը, Դեմետրէն, Նանէն, Հերակլէսը, Արտեմիսը, արեւը, լուսինը,
եւ ուրիշներ:

Նաւասարդ ամսուն սկիզբները, ուր շիկնոտ խնծորները վարդերու
գոյն կը զգենուն, դաշտերու հունձքերը կը վառուին գեղնագոյն ոսկի
երանգով, որ ատեն արշալոյսն ու իրեկնալոյսը հրդէհի բոցերուն պէս
կը վառվառին, հո՞ծ բազմութիւն մը կը զեռար այդ անտառին խորը,
կը ծածկէր այդ դաւարագեղ կարմիր ու կանանչ դաշտ ու բլուրներ,
ձոր ու հովիտները:

Զոհի ատեն քրմապետը կ'առնէր ափ մը արիւն եւ կը սրսկէր փայ-
տակոյտին վրայ, յետոյ Արածանիի ալիքներէն կ'առնէր սուրբ ջուրը եւ
ոսկեցնցուղով մը կը սրսկէր ժողովուրդի վրայ, քաւելու համար անոր
մեղքերը: Անոր օրինակին կը հետեւէր ժողովուրդը, եւ ամէնքը իրարու
վրայ ջուր կը ցանցնէին: Ասկէ մնացած է քրիստոնեայ եկեղեցիներու
մէջ, Վարդապետի տօնին, աղաւնակերպ սրբազան անօթով մը ժողո-
վուրդի երեսին վարդաջուր սրսկելու սովորութիւնը:

Սրսկումի արարողութեան միջոցին անձնիւր ուխտաւոր մէյմէկ սպի-
տակ աղաւնի կը թռցնէր օդին մէջ: «Սիրոյ աստուածուհւոյն նուիրա-
կան այս միլիոնաւոր թռչունները, մաքուր, անբիծ, որպէս սիրոյ ա-
նարատ ոգիներ, կը սլանային, կը սաւառնէին, կը ճախրէին դիցուհւոյ
սպիտակ մարմարէ տաճարին շուրջը», եւ իրենց խորհրդաւոր միմունջ-
ներովը զոհերու ընդունելութիւնը կը զուշակէին:

Հոն մէն մի հանդիսական կարմիր վարդերու, անթառամ ծաղիկի,
բրաբրինի, գինեքաւի, շուշանի փունջեր, սարդոնիի ոստեր կը սփռէր
Սիրոյ դիցուհիի արձանին վրայ, եւ անոնց անուշահոտութիւնը կը լեց-
նէր բոլոր հանդիսավայրը: Այս պատճառներով ալ այդ մեծ տօնախմբ-
ութիւնը կը կոչուէր Վարդախառ:

Այստեղ, Հայ գոյսանը իր բամբիւր, իր քնարը կը դնէր Նանէի
(Աթենա) արձանին ոտքը եւ շնորհ ստանալով շնորհարաշխ, իմաստու-
թեան տուիչ այդ դիցուհիէն, խանդավառ երգիչ սոխակ կը դառնար:
Բնութեան այդ անդիր բանաստեղծը չընկուռը ուսին կը չրջէր ամեն-
ուրեք, դովասանելու մուրաւորութիւններու փառքը, հայոց հին դիցա-

զունները, խնծորն ու գինին, հարսն ու լիեսան :

Այս տեղ լարախաղացները, նոյնպէս շնորհ ստանալով, առանց մարգանքի, բարակ պարաններու վրայ հազարաւոր մարմնամարզներ ընելու շնորհը կը վայելէին, արհեստ մը, վարժութիւն մը՝ զոր Եւրոպացին տարիներու փորձերով հազիւ թէ կը յաջողի :

Այս տեղ ու այս տօնին ըմբիշներ իրենց բազուկներու կորովը, իրենց մարմինի ճարպիկութիւնը ցոյց կուտային : Հոս կը կատարուէին ձիարշաւներ, ոտնարշաւներ, կը մրցէին արագավազ եղջերուներու հետ, կը մրցէին կատաղի ցուլերու գէմ : Հոս բանաստեղծը իր քերթուածը կ'արտասանէր, ճարտասանն իր ճառը : Ով որ մրցումներու մէջ յաղթական ելլէր, անոր ճակտին շուրջը կը բոլորէին այս վարդէ պսակներէն, երփներանգ ծաղիկներէն, որոնցմով զարդարուած կ'ըլլար Աստղկան վարդերով վառուած տաճարը :

Ամէն տարեմուտի սկիզբը, Նաւասարդ ամսուն, Վարդավառի տօնախմբութեան ժամանակ ժողովուրդը կը կատարէր հաշոտքեան խորհուրդը՝ հաշտից տեղերը, հարիւրաւոր զոհերու արիւնով, քառաքեան խորհուրդը՝ մկրտուելով Արածանիի սուրբ Զուրովը, սիրոյ սուրբ խորհուրդը՝ Աստղան տաճարին աղանիներ ձօնելովը :

« Զոհ, ջոհ, աղանի : Հաշտութեան, քառութեան, սիրոյ խորհրդանշաններ » :

« Երբ Աստուած մաքրեց մեղաւոր երկիրը ջրհեղեղով, այդ համայնական մկրտութենէն ետք՝ Նոյ Նահապետն առաջինը եղաւ, որ Նաւասարդ ամսու սկիզբը Արարատ լեռան գագաթէն թռչուց աստուածային սիրոյ աւետարներ աղանին : Յետոյ ելլելով տապանէն նոյն լեռան ստորոտը մատուց հաշտութեան առաջին զոհը : Ծերունի Նահապետի աւանդապահ որդին, Սեմը, Արարատէն Տափոն գալով ու բնակելով Սիմ լեռան ստորոտը, նուիրագործեց խորհրդաւոր աւանդութիւնը :

« Անցան անթուելի դարեր, այդ աւանդութիւնը կը կատարուէր հին Հայոց մէջ, մինչեւ որ նոյն աղանին յայտնուեցաւ Յորդանանի Զուրբուն վրայ : Հեթանոսութիւնը եւ Քրիստոնէութիւնը նուիրագործեցին այս աւանդութիւնը Վարդավառի տօնախմբութեամբը : »

*
* * *

Երբ Լուսաւորիչը անթափանցիկ քողով մը ծածկուած երկու սպիտակ ջորիներէ լծուած գոց կառքով մը Լիւնցներ Տափոնի մէջէն իր իշխաններովը ու անոնց բազմաթիւ հպատակներովը, երթալ քանդելու Հայոց մեհեանները, տոհմային աստուածները պայրացան եւ կատաղի

քուրմերը խուճերով դուրս վաղեցին տաճարներէն : Արձան քրմապետի, անոր Դեմետրէ որդիի առաջնորդութեամբ սկսաւ արիւնահեղ կռիւ , Քրիստոնէութեան եւ Հեթանոսութեան կռիւը : Քուրմերը նեղ լծեցին հայրենի աստուածներու թշնամիները , որ ատեն Լուսաւորիչը հազիւ փախուցին Ողական ամրոցը : Բայց վերջին յաղթութիւնը մնաց Քրիստոնէից կողմը , քրմապետներ հազար երեսուն ութ քաջերու հետ հերոսի պէս ինկան : Յաղթականները կործանեցին սքանչելի տաճարները , ոչնչացուցին Հայոց ճարտարութեան ու արհեստի գեղեցիկ գործերը , ու մեծագոյն մահահաններու հարստութիւնը այս տեսակ մը խաչակիրներուն աւարառութեան ենթակայ եղաւ :

Ոսկին , արծաթը , մարմարիոնը կործանելը հեշտ էր , բայց այն զգացումը , որ միացած էր ժողովուրդի սրտի ու հոգու հետ , այն հաւատքը զոր ունէր ան դէպի հայրենի աստուածները , մնացին շատ դարեր : Սուր ու հուրը չը կրցին ոչնչացնել զանոնք , կրօնը փոխուեցաւ , բայց ժողովուրդի վաղեմի սովորութիւնները անդգորդ մնացին :

Այն տաճարներու տեղը , ուր Նաւասարդի սկիզբը կը կատարուէր Վարդապառի մեծ տօնախմբութիւնը , Լուսաւորիչ հիմնեց առաջին Սեղանը եւ առաջին Մայր եկեղեցին , որ պահպանելով իր հին անունը կը կոչուէր Աշտիշատի վանք : Վարդապառի տօնը փոխեց Յիսուսի այլակերպութեան տօնին , բայց Վարդապառի նախնական սովորութիւնները մնացին :

Դարձեալ տարեմուտին հոն կը յայտնուէին երկրին պետն ու քահանայապետը , որոնք կը բանային Աշտիշատի աշխարհախումբ տօնախմբութեան հանդէսը : Դարձեալ զոհեր կը մատուցանէին , աղանձինք կը թռնէին եւ իրարու վրայ ջուր կը սրսկէին : Դարձեալ նոյն խաղեր , նոյն մրցումներ , նոյն պարգեւարաշխութիւնները : Դարձեալ նոյն վարդերը , որ ժամանակ մը կը զարդարէին Աստղիկան տաճարը , կը զարդարէին նոյնպէս Աշտիշատի վանքի սուրբ սեղանը :

Եւ այդ տօնը դարձեալ կը կատարուէր Նաւասարդ ամսու սկիզբը ու կը կոչուէր Վարդապառի տօն :

Նոր կրօնը հիմնուելով մասամբ մը օտար ծէսերու եւ սկզբունքներու վրայ , բոլորովին չարտաքսեց իրմէ հնութեան հիմքերը : Նոր կրօնի առաքեալներ ու աղօթագիր հայրեր իրենց որբազան բանաստեղծութիւններու , ճառերու եւ աղօթքներու մէջ չը կրցին զսպել այն աւելւը , որով շաղախուած էր ահագին դարերով ամբողջ ժողովուրդ մը , շատ անգամ ու շատ տեղ ակնարկումներ , նմանութիւններ ըրած են արեգական , լուսնին աստղերուն : Ինչ որ նախ կը հայցէին Անահիտէն , Աստղիկէն , Վարդապառին ընթեռնելի մեծ աղօթքին մէջ խընդրուած է Դերապոյն էակէն , ոչր , զգաստութիւն , խաղաղութիւն , ար-

դարութիւն, սրբութիւն, Ոսկիածին և զգաստութեանց Մօր և շնորհաց խորհրդանշաններն են: Երբ սէր, հաւատարմութիւն կը հայցէր հեթանոս քրմապետը սիրոյ դիցունհիէն, վարդազարդ Աստղիկէն, Վարդապետի մեծ աղօթողը «սէր եւ միութիւն տո՛ւր երիտասարդին եւ կուսին, ամուսնացեալները պահէ՛ սրբութեամբ եւ անարատութեամբ, անոնց զաւակները աճեցո՛ւր» կը մաղթէ երկինքի աներեւոյթ զօրութենէն (Աղթք վասն այլակերպութեան Եղիշ վարդապետի): Նոյն վարդապետը պտուղներու համար առատութիւն կը խնդրէ, ինչպէս երբեմն ժողովուրդը իր քրմապետի բերնով կը մաղթէր Դեմետրէէն, հունձքերու աստուածունհիէն:

Եկեղեցւոյ հալածանքի դարերուն երբեմն երբեմն ընդհատուած են այս տոհմային սովորութիւնները, սակայն մոռցուած չեն. նոյն խոյս լիովին սահմանափակուելու մէկ վանքի պարիսպէն ներս, աւելի ընդարձակուած են ու տարածուած բոլոր նշանաւոր վանքերու շուրջ, ուր ժողովուրդը կը դիմէ սիրով, հաւատքով ու պարծանքով:

ՇԱԲԱՐ

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՆԱԻԱԿԸ

Պատիկ աղիքներով սառսուացող ծովուն վրայ նաւակը կը սահի անշըշուկ: Հեռաւոր լեռներու տարտամ վէտովէտումին ետեւ ճերմակ լուսին մը կը ժպտի: Քիչ մը աւելի մօտ, ցամաքի սեւ զանգուած մը կայ անձանօթ, ստուերին վրայ ցցուող, որմէ նաւակը կը հեռանայ միշտ: Ու աղիքները հետզհետէ կ'արծաթազօծուին երկայն ճառագայթէ մը որ լուսնէն կը հոսի:

Մենաւոր նաւակին մէջ որ կը սահի չուքի մը պէս՝ կին մը չղարչի ծփանքներու մէջ, սպիտակ ու շնորհալի, ընկողմանած է: Իր երկայն սեւ վարսերէն երկու զանգուրներ ճակտին վրայ ինկած տրտմութիւն մը կը դնեն իր դէմքին անվրդով սպիտակութեան վրայ: Իր աջ բազկին մէջ որ մերկ դէպ ի մէջքը կը կորսնայ, գողտրիկ մանկիկ մը գլուխը այդ մաքուր լանջքին վրայ դրած կը քնանայ: Իր թարթիչէնքը պատիկին նայած ատեն գոցուած են գուրգուրանքով մը որ իր չրթունքին վրայ ժպիտ մըն է թողեր, տրտմօրէն անուշ ժպիտ մը: Ճերմակ թափանցիկ քոշերը իր աղջիկի վճիտ ու թարմ մարմնին վրայ կը բա-

բախեն զուարթ, լանջքին ու աղղրերուն չքնաղ կորուսիւնը թուօրէն կաղապարելով: Ու իր մէկ ոտքը, նուրբ ու պաշտելի շղարչի ծալքի մը մէջէն դուրս ելած, յասմիկի թերթի մը պէս, կուրին տախտակին իր շնորհալի ձեւը կը թողու այնքան փափկօրէն որպէս թէ ճերմակ թռիչ մը ըլլար:

Ու, ալիքներէն համարուած, նաւակը հաճոյքէն կը սառսառայ, տանելով Մայր—Սէրն ու Անմեղութիւնը դէպի անուրջքի երկիրը:

* * *

Զուարթ զեփիւռները կը ճլուլան կնոջ մազերուն մէջ: Արծաթի ալիքները՝ ճառագայթով դինովցած՝ կերգեն: Վերը՝ երկնքին մէջ՝ փալ-փլուլուն բիւրեղներ պլուխի լոյսի կաթիլներով կը զուարթացնեն մութ կապոյտը: Ու մանկամարդ կնոջ մաքուր ու միամիտ հոգին, երազի մը երանաւէտ փթթումովը կը լեցուի:

* * *

« Քնացի՛ր, զաւակս, քնացի՛ր, երկնքին դողդոջուն լոյսերուն տակ:

« Հիմա պիտի ժպտուն հորիզոնն երեւի մշտական արշալոյսներու. քնացի՛ր, զաւակս, մինչեւ որ հասնինք երանութեան ափունքը:

« Հրեշտակները անմեղ հոգիիդ մէջ ոսկեթել երազներ թող հիւսնն, վճիռ քունդ լուսաւորող:

« Կուրծքիս բարախումը քունդ անս'չ անուշ օրդէ. չեմ՝ դիտեր չրթունքիդ վարդերը ինչե՛ր կը փափսան:

* * *

« « Հեռուն ջինջ սպիտակութիւններու մէջ ծիրանի լեռներ թաղ-ուած կը խոկան. արթնցի՛ր, զաւակս, արթնցի՛ր:

« Արշալոյսը փառքի ովկիան մըն է. հոն ալ բլուրներու վրայ լոյսե-րը կ'երգեն:

« Ու լոյսով ողջուած լեռները բուրումներ կը մխան. յախտենա-կան ծաղկումին ու մշտափթիթ դալարներուն մէջ անուրջքի երկիրը կը դողդղայ:

« Հոն ծաղիկները, կանանչները ու դաշնակաւոր թռչունները պի-տի ընկեր ըլլան քեզի. արթնցի՛ր, մանկիկ, ու ժպտէ՛:

« Այն թարմ մարմանդներուն մէջ որոնց վրայ գոյնզգոյն ծաղիկնե-

րը ծիածաններ կը ցանեն, ոսկի թիթեռնիկ մը պիտի ըլլաս, սիւքե-
րուն պէս երջանիկ...»

Ու երազը՝ ալիքներուն երգէն օրուած՝ քնացաւ:

* * *

Հուսինը՝ տրտմելով՝ վար իջած է լեռներուն ետեւէն: Մովը միջոցած
է ամիսի ուսը թախծութեան մը պէս: Հեռաւոր ալիքներուն վրայ,
թռչունի թեւի մը պէս կ'երեւայ մանրցած նաւակը: Երջնքին մէջ որ՝
մտածկոտ ջուրերուն վրայ կը հակի, փափուկ լոյսերը կը մեռնին մեղա-
մաղձօրէն: Ու յանկարծ, ծովուն խորութիւններէն, սրպէս թէ յան-
կարծ ցաւ մը ինկած ըլլար հոն, կը բարձրանայ անհուն ձայն մը ողբա-
կան, խորո՛ւնկ հեծեծանքի մը պէս...:

* * *

Այդ գիշերէն ի վեր, վերջալոյսէն ետքը, երբ ալիքները կը սեւնան
մթութեամբ, շատ անգամ ծովեզրին աւազներուն վրայ ստուեր մը կը
թափառի, ժամերո՛վ: Իր քայլերուն ձայնը չի լսուիր, որպէս թէ սեւ
փետուր մը ըլլար, հովն տարուբեր: Բայց, երբեմն, յանկարծ, զլուխը
երկնցուցած, անխլիրտ, մոխի կ'ընէ՝ ալիքներուն տարօրինակ երգին,
ու յետոյ՝ խորո՛ւնկ խորո՛ւնկ կը նայի անորոշ հեռաւորութիւններուն
ուր դնաց նաւակը որ տարաւ ծաղկահասակ Մայր-Սէրն ու անմեղու-
թիւնը...:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՇԱՔԼԵԱՆ

Մանչեսթր
16 Յուլիս 1895

Հ Ո Վ Ա Ի Ե Ր Գ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ա.

Հօ', հօ', հօ':

Մութը հազիւ հազիւ հազ սկսած է նօսրնալ բարձունքներուն վրայ,
երբ տակաւին գիւղը ամբողջ առտուան ստուերներուն տակ ծածկուած
է. եւ գեղացին մշիկ մշիկ իր վերջին անուշիկ քունը կը քաշէ. հե-

ուսէ՛ն, փողոցին ծայրէն, խուլ արձագանդի մը պէս տկար ձայն մը կը լսուի, որ հետզհետէ կը զօրանայ, կը թանձրանայ, կ'երկարի եւ իր խաւարտ դալարումներովը ամբողջ փողոցը կը լեցունէ:

Հօ՛, հօ՛, հօ՛:

Մարտիկ ախպօր ձայնն է ասիկա, եւ Մարտիկ ախպար գիւղին կովերուն հովուն է:

Եթէ գիւղին մէջ Մարտիկ ախպարէն կանուխ ելլող մէկը կայ. ան ալ իր պառաւ մայրն է, Մարթա ապրան, որ առաջին հաւախօսին կ'արթննայ. եւ անկողնին մէջ կը սպասէ որ աքաղաղներն երկրորդ անգամ մըն ալ խօսին. մանաւանդ շատ լաւ կը ճանչնայ իրենց կարմիր խօրօղին ձայնը որ երբեք չը խաբեր: Կարմիրը երբ շուտ շուտ կրկնել սկսի իր կռկռոյթիկոյնները, ա՛լ եւս լռանալու մօտեցած է. ուստի Մարթա ապրան անկողնէն կ'ելլէ, ճրագը կը վառէ, օճախը կը մաքրէ, մարած կրակի կտորները մէկմէկու կը մօտեցնէ եւ կը բռնկցնէ. ապուրին սլուսկը վրայ կը դնէ եւ կ'իջնայ վար, աւանակին առտուան կերը կու տայ, տղուն տրեխները եւ պարկը կը պատրաստէ, նորէն վեր կ'ելլէ եւ օճախին անկիւնը կծկտելով կը սկսի իւր մանեկ, չմոռնալով սակայն վայրկեանը անգամ մը արեւելքը դիտելու: Երբ տեսնէ որ հորիզոնին վերօքը աստղերը կը սկսին նուաղիլ, եւ խորէն բղխած լոյսի շառագոյն ցոլքեր դէպ ի վեր տարածուին, անմիջապէս տղուն քով կը վազէ ըսելով.

— Ե՛լ, տղաս, ե՛լ, ետքը ճերմկիլ սկսաւ:

Մարտիկ ախպար, «Փառք քեզ Աստուած» ըսելով՝ անկողնէն կ'ելլէ՝ զգեստները բարձին տակէն հանելով կը հագնի, եւ վար կ'իջնայ. տրեխները ոտքը կը կապէ եւ պարկն ալ կռնակը. պատին կռթնած հովուական խոշոր ցուպն առնելով դռնէն դուրս կ'ելլէ իր միօրինակ կոշը սկսելով.

Հօ՛, հօ՛, հօ՛:

Հագիւ 22-23 տարեկան կայ Մարտիկ ախպար. հասակը կարճ եւ լայն. մսի դէր զանգուած մը, երեսները բաց արեւուն՝ սեւ խաւ մը առած, որոնց վրայ խիտ առ խիտ շարուած են ծաղիկի փոսիկներնը. կարճ ու տափակ քթին տակը ցանցառ ու կտջուլ պէխեր. չրթունքները սեւ ու թանձր միաձայն հօ հօներէն սրնգի մը կըոր բերնին ձեւն առած են:

Իրենց տունը գիւղին վարի ծայրն է. եւ ինք կը սկսի գիւղին շրջանը ընել, անվերջ անդադրում հօհօներովը, երբեմն երբեմն ձեռքի ցուպովը դռներուն եւ պատերուն զարնելով:

Երբ կը հասնի գիւղին կեդրոնը, շուկան, հոն գտնուած աղբիւրէն երեսները կը լուայ եւ կը սրբէ եկեղեցիին փէշովը. եկեղեցիին կողմը դառնալով երեք անգամ կը խաչակնքէ երեսը ու նորէն կը շարունակէ իր գնացքը:

Հասնելով գիւղին միւս ծայրը երկար շունչ մը կ'առնէ . արդէն լուսդէմ եղած է, գիւղացիներն արթնցած են, դռները բացուած . եւ փողոցներուն մէջ ժամուոր կիներու եւ աշխատաւոր գիւղացիներու թիւը հետզհետէ կը շատնայ : Մարտիկ ակսպար հիմա կը սկսի յետադարձ շրջան մը . բաց դռներէն կովերը դուրս կը խուժեն փողոցը . ինք անոնք մէկիկ մէկիկ կը ժողուէ . շատ անգամ անձամբ կը մոռնէ տուն մը եւ կովը կը քակէ իր պախուրցէն . իր դարտակ պարին ալ կը լենայ հիմակ . հոս կին մը կակուղ հաց մը կուտայ . հոն ուրիշ մը ծրար մը աղի ձուկ . անդին մէկն ալ աման մը ռէշէշ : Իրենց տունը հասնելով հոն կը դարտկէ պարկը, թողով իրեն կակուղ հաց մը եւ քիչ մ'ալ խափխ . մայրը չը մոռնար սակայն գինիին չօրուռան տեղաւորել պարկին մէջ, որ հիմակ Մարտիկին կռնակէն կը փոխադրուի աւանակին կռնակը . ոտքի վրայ կը լիէ մօրը եփած ապուրը . եւ աւանակը հօտին առջեւէն, ինքն ալ ետեւէն, կ'երթան դէպ ի գաչտը . ու տակաւ կը նուաղին ու բացաստաններուն մէջ կը մարին անոր ձայնին վերջին արձագանգները .

Հօ', հօ', հօ' :

Բ

Գիւղէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, անոր հարաւային աւերեմտեան կողմը, ծովակէն քիչ մը վեր կը գտնուի գիւղին արօտավայրը, որ կը կոչուի Շնադայլի-Անտառակ . ասոր եղբրքին մօտ կայ հսկայ կաղնի մը Կեպե-Չնար անունով, որուն շուքին տակ հազարաւոր կովեր ու ոչխարներ կրնան մակաղիլ : Այս արօտավայրի մօտերն են մերձակայ գիւղերու արօտներն ալ . դարնան եւ ամառուան եղանակին, շրջակայ բոլոր հովիւներուն հանգստավայրն եւ ժամադրավայրն է Կէպե-Չնար : Կէս օրին երբ արեւը իր ամենէն տաք կրակները կը թափէ վար ու դուարներն ալ լաւ մը արածուած ու կշտացած են, հովիւները կառաջնորդեն վանոնք կաղնիին շուրջը, թէ' անոնք հանգչեցնելու եւ թէ' իրենք հանգչելու : Բոլոր հովիւներն իրարու հետ բարեկամ են եւ եղբօր պէս կ'ապրին . հերիք է որ մէկմէկու սահմանը չանցնին, այն ատեն կռիւը սարսափելի կ'ըլլայ . իւրաքանչիւրը վերջին ծայր բծախընդիր է իր դուարներուն իրաւունքը չը կերցնելու :

Մայիսուան գեղեցիկ ու պայծառ օրերէն մէկն էր, ճիշդ Կէսօրուան մօտերը . հովիւները՝ որոնց մէջ էր նաեւ Մարտիկ, խմբուած էին կաղնիին տակ :

— Այսօր եշմեքիին օրն է, ըսաւ հովիւներէն ամենէն տարեցը . բաւական ատեն է որ եփած չունինք . ո՞ր է պանիրը :

— Հոն վերն է, ըսաւ Մարտիկ ախպար մատովը ցուցնելով կաղ-
նիին լարձունքը:

Երիտասարդ հովիւ մը անմիջապէս չուլուեցաւ ծառին վրայ, եւ
անոր թաւ ոտերուն մէջ անյայտ եղաւ. քանի մը վայրկեանէն վար
իջաւ գլուխը անցուցած խոշոր սան մը եւ տկոտներովը բռնած պանիրի
քամաց մը: Հովիւներուն թաքստոցը ծառին վրայ էր:

Վայրկենապէս կրակը վառուեցաւ եւ սանը տեղաւորուեցաւ երկու
քարի վրայ:

Էջմեռին մեր հովիւներուն, գեղջուկներուն նախասիրական կերա-
կունն է, բայց եփելը չառ դժուար. հովիւներն միայն վարպետ են
պատրաստելու մէջ: Տարեց հովիւը ինք անցաւ սանին գլուխը. Էջմե-
ռին եփելու պատիւը ուրիշին չէր կրնար տալ. հանեց ինքսարին. չապ-
կին թեւերը ժողվեց վեր. թաւարծի կուրծքը բաց. վերի արեւուն
շողերէն եւ վարի կրակին բոցերէն քրաինքն երեսէն աղբիւրի պէս՝ կը
վազէր. եւ սկսաւ իր հովուական խոհարարութիւնը:

Նախ թարմ պանիրը մանր մանր բրդեց սանին մէջ, եւ յետոյ խո-
շոր դգալով մը սկսաւ խառնել, մինչեւ որ լաւ մը հալեցաւ, յետոյ
քչիկ քչիկ սկսաւ ալիւր տալ, մինչեւ որ թանձրացաւ եւ իւղը ամբողջ
երեսը զարկաւ. մէկ ժամէ աւելի տեւեց այս աշխատութիւնը. որպէս
զի Էջմեռին լաւ ըլլայ, պէտք է եփողն ալ հետը մէկտեղ եփի. երբ
վերջապէս եփեցաւ, մէջը խառնեց քիչ մը չաքար:

— Հոգիս ելաւ, ըսաւ խոհարար հովիւը քիչ մը գինի չը կա՞յ, հո-
գիս պաղըշտկցնեմ:

— Իմին չօթուռաս լեցուն է, ըսաւ Մարտիկ ախպար:

— Իմինս ալ, ըսաւ ուրիշ մը.

— Չըսէ՞ք, ասոր լաւ ֆեֆ մը պիտի ընենք, ըսին մեացածները:

Հովիւները պարկերին առնելով շարուեցան սանին բոլորը. եւ
գինիի չօթուռաները ձեռքէ ձեռք կը դառնային ու կը դառնային մին-
չեւ որ ամենուն գլուխն ալ լաւ մը տաքցաւ:

Մէյ մըն ալ նայիս պատանի հովիւ մը մէջտեղ նետուեցաւ.

— Հայտէ նայիմ, Մարտիկ, ըսաւ. աղւոր գեյպէկ մը չալէ', պի'
խաղամ:

— Չէ', ըսաւ Մարտիկ ախպար. ասոր աշրխարհաւ մը պիտի չալեմ:

— Ատ աւելի լաւ, աւելի լաւ, ըսին ամէնքն ալ միաբերան:

Մարտիկ ախպար լաւ սրնդահար էր. անոր այս համբաւը տա-
րածուած էր ամբողջ շրջակաները. ամէն տեսակ եղանակ սրնդով
կրնար ածել: Հանեց մէջքէն երկար սրինդը, ձեռքովը սրեց բերանը,
մատները դրաւ ծակերուն վրայ եւ սկսաւ փչել, եղանակին հետ մէկտեղ

ճօճելով գլուխն ալ. մէկ ալ նայիս վար դրաւ սրինդը եւ սկսաւ երգել:

— Ես աս առտու եարս տեսայ փեկնիրէին դէմ նստած էր:
Սրնա մազերը զլխուն վրայ հովը թել թել կը տանէր.
Աչուկները անանկ աղւոր. հոռի մեղեք կը ըմանէր.
Հազարներու մէջ չը գտայ ես աղւորիս նմանը:

— Ծօ՛ Մարտիկ, աս ի՞նչ էր, ըսին հովիւները յանկարծակիի եկած: Մարտիկ կը շարունակէր.

— Թուշերն ըսէք լեցուն կարմիր, վարդը քովը բան մը չէ,
Պրկունքները խելք թացնող՝ սանֆի բացուած կակաչ է,
Սիրտըս անոր պարզեւ ըրի. ալ Մարտիկ իր տէրը չէ:
Հազարներու մէջ չը գտայ ես աղւորիս նմանը:

| Հասկցանք, բան մ'ունիս, ըսին հովիւները:
Մարտիկ կը շարունակէր.

— Լոյս երեսիդ հոգիս մատաղ, ա՛յ իմ աղւոր Զարուկս.
Բազեղ մ'ըլլամ թող պլլըւիմ երկան պոյնդ, եսրուկս.
Քու կարօտէդ ալ հերի՛ք լամ, ֆօցան երկու աչկունքս
Հազարներու մէջ չը գտայ ես աղւորիս նմանը:

— Է՛, է՛. պատմէ նայինք սա եարդ ո՞վ է. ըսին հովիւները.

— Ատանկ բան չը կայ, ըսաւ Մարտիկ ախպար. որ սրինդը տեղը խօթեց եւ ձեռք առաւ գինիին չօթուռան:

— Ես՛. մեղմէ կը պահե՞ս մի. վախցար որ ձեռքէդ պի՛ տանէի՞նք:

— Տղա՛ք, ըսաւ տարեցը, ատանկ բաները շատ չեն խառներ.
հեղպեք ֆի բան մ'ունի. իմ գլուխն ինչե՛ր անցած են. թող տուէք
որ իր եղովը տապիւռի. հիմայ քիչ մը պառկինք:

Հովիւներն ա՛լ չը պնդեցին. շուքին մէջ տաղին անդին երկնցան եւ սկսան խախալ: Մինակ Մարտիկ ախպար արթուն մնաց. քիչ մ'աւելի հեռուն գնաց. մտաւ իր հօտին մէջ եւ մեղմ ու անուշ ձայնով մը կանչեց. — Թմպո՛ւլ, Թմպո՛ւլ. մէկ ալ մատաղ հորթ մը, գլուխն ու պարանոցը ժժմակներով դարձարուն, մօտեցաւ իրեն: Մարտիկ նստեցաւ դետինը. գետնէն առաւ հորթին զէւթը, սկսաւ զանի փայփայել, համբուրել, երբեմն անոր ականջին փափաղով.

— Ա՛խ, Զարուկս ալ ճիշդ քեզի պէս աղւոր է:

Գ.

Մարտիկ ախպար իրաւ բան մ'ունէր. եթէ մէկը առտուանց կանուխ անոր հետեւեւելու ըլլար, պիտի տեսնէր որ Մարտիկ երբ հասնէր վերի փողոցի մէկ անկիւնը, հոն նախ խնամով վրան գլուխը կը շտկէր եւ կը քանար աւելի անուշ շէշտ մը տալ իր հօհօներուն:

Ատ անկիւնին ծայրը տուն մը կար. առ տանը մէջն ալ աղւորիկ սիրունիկ թմաւուրիկ աղջիկ մը, ահա հոս էր Մարտիկի ամբողջ դադունիքը: Ինչպէս եղաւ չենք գիտեր, ինքն ալ չէր գիտէր հարկաւ, Մարտիկ սէր կապեց առ աղջկան: Անոնց տան դուռը միշտ իր առջին բաց էր. ամէն առտու ինք անձամբ կը մտնէր հոն եւ ինք կ'արձակէր անոնց կովն ու հորթը. վերադարձին ալ միշտ տրցակ մը խոտ կը բերէր միասին: Տեսցիք ալ Մարտիկ ախպարի գուրդուրանքը տեսնելով իրենց դուարներուն վրայ, կը սիրէին զանի. եւ միշտ կը լեցունէին անոր պարկը, որով Մարտիկ ախպար ալ տեսած համակրութենէն քաջաւերուած օր առօր կ'ընդարձակէր իր ոսկի երազանքներուն շրջանակը:

Եւ ինչո՞ւ չէ. ինք նշանուելու տարիքն ունի, անոնք ալ նշանուելու աղջիկ մը, իրեն ինչո՞ւ չը պիտի տային, իրմէն աղւորը կ'ընային դտնել: Իրիկուն մը մեր դիւցապնը խնդիրը բացաւ մօրը:

— Կուտա՞ն մի. ըսաւ Մարթա ապրան, անոնք հարուստ են:

— Մենք աղքատ ենք մի, ըսաւ Մարտիկ:

— Իրա՛ւ ես. պոյդ պոյդ տեղը, քեզի պէս հեռ տղար հեռ իշկիւզար տղայ չի կայ, հինգ տարի է հովիւ ես, մէկու մը փաստ հասուցած չես, մէկը գանդատ չըրաւ. հեռ առնելիք աղջիկին եղին ու մեզորն մէջը կը պահենք:

Մարթա ապրան հետեւեալ իրիկունը իր քրոջը հետ դնաց անոնց տունը Աստուծոյ կամեցողութիւնովը աղջիկինն իր տղուն ուղեւր:

Գ.

— Հօ', հօ', հօ':

Կուտաւորա՞ծ լալկան ձայն մըն է որ հիմակ կը քաշկրտուի փողոցներուն մէջ, բայց ոչ մութն ու լուսուն. Մարտիկ ախպար հիմակ ո՛չ առջի սիրտն ունի, ո՛չ ա՛լ ուժը. ալ առտունները կանուխ չելեր, ան խոշոր ցուպը, որ առաջ փետուրի մը պէս կը շարժէր, հիմակ կարծես ծանր բեռ մըն է ձեռքին մէջ: Իրիկուններն ալ շուտով ետ կը դառնայ դաշտին. եւ կովերը շատ անգամ լաւ արածուած չեն ըլլար, բողոքները, գանդատներու ձայները կը շատնան. այսինչին կովին եղջիւրը կ'ոտրածէ, այսինչին կովին ոտքը կը կաղայ. միւսին կովը մեռած ձագ մը ձգեր է

Մարտիկ որ առաջ անհուն գուրգուրանք ու խանդաղատանք ունէր կովերու վրայ, հիմակ բոլորովին փոխուած է, սիրտը նեղ, եւ ձեռքի ցուպով ուժով ուժով կը խփէ անոնց կռնակին, գլուխին, ամէն հանդիպած տեղին:

Դրացի հովիւներուն հետ ալ չը տեսնուիր հիմակ:

Ինչո՞ւ:

— Վա՛յ կիսի վա՛յ, ատ շան սուրսը տղի՞ն մնացեր էր մեր աղջիկը, երէկ անօթի բերաննիւ կը հոտէր, ասոր պատառ մը հաց կերաք մարդ եղաք եւ ելեր մարդու աղջիկ կուգէք:

Իրենց բարձրութեանը մէջ թշնամանուած կը նկատէին զիրենք աղջկան ծնողքը. ի՞նչ յանդգնութիւն, ի՞նչ ոճիր, հովուի մը համար աղջիկին ուզելը, եւ շէնք շնորհք վռնտեցին Մարթա ապրան:

— Հի՛չ հոգդ ալ չընես, ըսաւ Մարթա ապրա, տղաս, ես քեզի տանի աղւոր աղջիկ մը կը գտնեմ որ անոր պէս հազար հատը կ'արժէ. կ'ուզես նէ Կուռլայէն բերեմ, Թող անոնք պահեն, նայինք քեզմէ աղւորի՛ն պիտի տան:

— Եա՛, ըսաւ Մարտիկ ախպար:

Այս տխրահնչիւն ետին հետ կը թռչէին հիմա իր ամբողջ երազները, ու անոնց տեղը խորին, լեզի դառնութիւն մը կը լեցուէր իր սրբօրին մէջ:

Իր վերջին մխիթարանքն անոնց հորթն էր, թնկուղը. անկից կ'առնէր իր կարօտը. ան ալ շատ սեպեցին իրեն, մորթեցին:

— Եա՛, աս ալ գնաց, ըսաւ Մարտիկ ախպար:

Ու ան խելօք, բարի, հանգարտ, աշխատող տղան եղաւ չար, անհանգարտ եւ նեղութիւն մէկը, եւ որովհետեւ անտանելի կը դառնար, հանեցին պաշտօնէն:

Ինք ալ բոլորովին զայրացած այն ապերախտ գիւղին դէմ, որ իր հինգ տարուան հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէն մէկ աղջիկ մը ատ սեպեց իրեն, հեռացաւ գիւղէն, ուխտելով այլ եւս բնաւ հոն չը շփեալադառնալ:

Երեք տարիէ ի վեր կը գտնուի գիւղին դիմացը դաշտին մէջ Փ.ի ագարակը, հոն հովուութիւն կընէ:

Ամէն անգամ որ կը մօտենայ գիւղին արօտավայրի սահմանին, անմիջապէս հօտին գլուխը կը դարցունէ հարաւ. սակայն չը կրնար բռնել զինքը որ կարօտակից նայուածք մը չը նետէ հիւսիսի զառիթափին վրայ փռուած գեղին, եւ չը կրնայ դապել ներքին հառաչ մը որ իր միաձայն երգին վերջին յանգը կը կազմէ հիմակ:

Հօ՛, հօ՛, օ՛Ֆ:

ՏԻՆՁԵՐՔԻՆ ՄԷՁ

ԹՈԹՈՎՈՒՄՆԵՐ

«Խորքանշիւր աստղ աշխարհ մըն է, — կը մտածեմ, ու նորէն կը մտածեմ թէ ի՞նչ է մարդը, եւ ի՞նչ է ամբողջ սերունդ մը՝ այսչափ բնդարձակ միջոցի մը մէջ, կը մտածեմ եւ չեմ գտնուիր: — Ով կէանին մէկ կաթիլը աւելի մեծ բան մըն է: Գլուխըս պոյս կ'ունենայ: — Աստուած, ի՞նչ է մարդ մը, եւ մարդու մը ողորմելի տառապանքը, տիեզերքի մը աշխարհներուն անհունութեան մէջ:»

ԲԻՇԱՐՏ ՎՕՍ

Առ Յ. Մ.

Պակուցումին խռովքովն հեւացող սողերդ իմ մէջս նորէն արթնցուցին, — մէ'կ պահիկ մը, — աղամանդ երազն այդ Այլուրին՝ որուն հոգւովդ կը կարկառիս, եւ այդ վճիտ հաւատքը Շունչին զոր կը դաւանիս նիւթին մէջ, նիւթէն վեր, նիւթին տէր:

Ու յիշեցի տագնապնեւում վայրկեանը, — է՛ն ահագը մեր կեանքին մէջ, — ուր առջի անգամ ինծի բացուեցաւ «մահէն անդի»ին խորհուրդը: Անտիական խանդին առջի օրերուն, իմ սրտիս այգուն վարդ խենդութեան մէջ, երբ կուրծքիս տակ դարեր ու դարեր ապրելու չափ ուժ կը զգայի, օրերուն՝ ուր ամէն բան ըլլաւ ու մի'շտ ըլլաւ կ'անընդհատ, այդ հարցումը՝ մութին մէջէն ցատքով յեղուգակի յանկարծական երեւումով, դէմս անկուեցաւ: Կեանքի վաղորդայնին վրայ դեռ չէի խորհած, կեանքի երէկը զիս չէր զրազեցուցած, չէի կրցած երեւակայել ատեն մը ուր ես չեղած ըլլայի, ու չէի կրնար համոզուիլ ատենի մը ուր ջնջուէի ես: Թեւերս բանալուս տիեզերքը գրկելու կարող կը կարծէի զիս: մահը մութ ճամբան էր, կ'ըսէր ինծի հին աղբոր Հէքեթի, որ զիս լոյսին Ոստանը, անվերջ ու աննիւթական երանութիւններուն պիտի տանէր: — Մտածումին շունչը ճակտէս անցաւ, եւ որպէս թէ ձեռք մը աչքս սրած ըլլար, կեանքը տեսայ՝ ըստէ՛ր երկու սեւ յաւիտենականութիւններու մէջ սեղմուած, ու սեղմուած ա'յնպէս որ կը ճգմուէր ու կը չքանար: Ու երբ աչքերս աստղերուն դարձան, վա'խ զգացի:

Ամբողջ փրկուում մըն էր երազի չնքի մը, բարոյական շարժ մը որ էութիւնս վերէն վար կը դղրդէր, սխալմունքի պատերը կործանե-

լով, ու աւերակներուն մէջէն՝ բանալով — առջիս, անհուն հեռանկարը կեանքի նոր ըմբռնումի մը: Սարսափներուն սարսափը զիս պաշարեց այն ատեն. գիշերին մէջ մինակ մօլորած որբի դողն ունեցայ. յուսահատութիւն մը զիս դալկացուց՝ համօրէն ոչնչին դադարարին առջեւ. ու տիեզերքին մէջ յայրկեան մը ըլլալու գիտակցութենէն՝ թեւերս դալարեցի:

Բայց առջի ցնցումը անցնելուն, յոգնած հանգարտութեան մը անձիս մէջ ծաւալին իմացայ. պաղ հանգաթութիւն մըն էր, տապաքինումի հիւանդ. ու թոյլ քաղցրութիւններով: Մտածումս, տեղէն խախտելուն ցաւն հիմա մոռցած, իր նոր առանցքին վրայ հաստատուած էր: Սխալ ու գոռոզ գաղափարը, որով մարդն ինքզինքը կեդրոնն ըրեր էր տիեզերքին, զայն չինողն իր հայրն ու պաշտպանը եւ զանի ալ իր մըշտընջենական տունը նկատեր էր, ա՛լ մեռեր էր իմ մէջս. մեծ ամբողջին մէջ, իմ տեղս կ'ըմբռնէի հիմա, ու թէեւ նախկին խոշոր երազէն մինչեւ այդ խոնարհ թաւն անկումը դեռ տրտմութեան ցոլք մը կը ձգէր վրաս, կը համակերպէի. կը տեսնէի որ միտքս քաղով մըն էր, որ չպիտի հասնէր, որ չէր կրնար հասնիլ. կը տեսնէի որ մարդկային կեանքը, սկիզբ ունենալուն, պէ՛տք էր որ վերջ ունենար. կը տեսնէի մանաւանդ անխմաստութիւնը այդ յաւիտենական վէճին՝ մարդուն ու բնութեան միջեւ, այդ ազնւարչ կատակերգութիւնը մարդուն որ կը դանգատի բնութենէն կամ կը սիգայ անոր դէմ եւ բնութեան՝ որ մտիկ չըներ, որ չի կրնար լսել, եւ որ կը ճգմէ զայն միշտ. կ'ըմբռնէի որ բնութիւնն ու մարդը երկուսն զատ էութիւններ չեն, այլ նոյնը, մարդը ըլլալով բնութեան մէկ կտորը, անոր հետ խառնուած, անոր իր բոլոր զգայարանքներովը կապուած, անոր մէջ հալած, անոր բանաւոր արտայայտութիւնը, եւ թէ փոխանակ անոր դէմ իր բողոքող կանգնելու կամ անոր առջեւ իր տիրապետող ցցուելու, պէտք էր ջանար զանի ճանչնալ եւ անոր հետ ներդաշնակուիլ, անոր անհուն շղթային մէկ ճիշդ ու դեղեցիկ օղակն ըլլալ: Ասիկա գովացուց միտքս՝ եթէ չյաղեցուց, ու խրոխտ յոյսերուն Ամրոցէն իջնել զիս Պատրանքէն մշտապէս ազատեց:

Եւ օր մը տեսայ որ այս անկումը բարձրացում էր: Ինքզինքս շղթիութեամբ բնութեան հետ, անոր ամբողջ մեծութեանը՝ իմ հիւլէի չափիս մէջ՝ հազորդ կ'ըլլայի: Փոխանակ զիս ծնունդը դառնելու ինձմէ բարձր, իսկութեամբ ինձմէ տարբեր ու վեր էակի մը, զիս մէկ կտորը կը գտնէի տիեզերքին, մասնիկ մը ծնող ու ծնուցանող նիւթին. ու կը զգայի որ կը նոյնանայի Անոր հետ. ստեղծողն ու ստեղծուածն էի. տիեզերքին մէջն էի ու տիեզերքն իմ մէջս էր. զօրութիւնը որ զիս կ'ապրեցնէր այն էր որ տիեզերքը կ'ապրեցնէ. եւ այդ զօրութիւնը ինձմէ էր, զիս չինող իսկութեան մէջ իսկ էր: — Աստղին ըյսը, իմ մտա-

ծումս ու ծաղկին բուրումը եղբայր գաայ: Եւ այդ երկայարկ տունի յղացումին տեղ, տիեզերքը կ'ըլլար հիմա սանդուղը, անվերջ, հետ-
զհետէ լայնցող, բայց նոյն նիւթէն շինուած:

* * *

Հիմա, քեզ չեմ ըմբռներ երբ կը խօսիս ինծի այդ զարկին վրայ որ բարձրէն, տիեզերքին աննիւթական վերին յարկէն, անհունին միւս մեծ ուրտէն կուգայ, եւ երբ այդ ուրիշ տեղե եկած ուրիշ իսկութեամբ զօրութեան կը վերադրես մարդը մեծցնող յուզումը: — Ես զայն ինձ-
մէ իսկ բղխած կը դառնիմ: Զիս չըմբռնող արտաքին բնութեան ու իմ մէջս համառօտուող ներքին բնութեան շփումին ծնունդը կը գտնեմ զայն: Նոյն զօրութիւնը որ աստղին մէջ ճաճանջը կ'ըլլայ եւ կը հմայէ, իմ ջիւերու մէջ սարսուռը կ'ըլլայ եւ կը դողայ, ուղեղիս մէջ խմացումը կ'ըլլայ ու ըյտը սառսուռին կը կապէ:

Բայց ինչ, ինչո՞ւ, ի՞նչպէս է այդ զօրութիւնը...

Ա՛խ, հո՞տ, քու վրդովումդ իմա ալ է, ու սոսկումը զոր ես կը զգամ աւելի մեծ է քան քուդդ: — Դուն չես վարանիր, մոռածման անխուսա-
փելի մարդակերպականութեամբ մը, տիեզերքը մարդկային կեանքի խոշորացումովը տեսնել, եւ զանի կը սահմանես նիւթի շէնքը, անյատակ եւ անձեզուն, որուն մէջ ցրուած կը ծածանին հոգիները, « մեծ հա-
մակրութեան » մը տիեզերական զօգտը միացած, եւ բարի հսկողու-
թեան տակ Հոգիին սրմէ բղխած են ամէնքը: Եւ դուն կը հաւատաս, հաստատութեան մեծվայելուչ դեղեցկութենէն ղինովցած, թէ միան
կեանքէն վեր հոգիի կեանք մը կայ, ու թէ մեր խղճուկ մթնոլորտէն
բարձր՝ կա՛յ այդ Անդին ուր մահը կը մեռնի եւ բուն կեանք մը կը
ծագի, ուր ման խաւարը պիտի թափի հոգիին վրայէն եւ ա՛լ կը
հասկնայ Ամէնը: Եւ երկիրը քեզի կ'երեւայ չարչարանքի խանձարուրը
մը, ուրկէ վերջը պիտի սկսի՝ ցուին մէջ գտուած հոգիին համար՝ յա-
ւիտենական երիտասարդութիւնը, միակ ու պիտակից խմացականու-
թեամբ մը լարուած ներգաճականութեան մը մէջ, Բարութեան մը ծոցը՝
զոր կը զգաս զլսուղ վերեւ: — Եւ այս աղւոր պատմութիւնը աչքե-
րուդ վրայ բռնէ արցունք կը շորցնէ:

Ես երկնքին տալեւ սարսափ կ'ունենամ, սարսափ՝ բոլոր այդ ալ-
մաբեռնէն որ ամբողջ Ք ու է կազմուած: Ահաւասի՛կ անիկա, ահաւա-
սիկ խորհուրդին լայն երեսը որուն դեղեցկութիւնը մեծ շեշտերով եր-
գեր էիր: Ամառ զիշերուան վճիռ սեւութեան մէջէն, կը դողդղան
մանրադիտական ցոլքերը հսկայական լուսազունտերուն: Առաջին զգա-
ցումս՝ այս ըսիկ յառումին մէջ՝ հեշտանք մըն է անոնց ըյսին անուշ

Ժպիտէն, տարապայման ուրախութիւն մը ներսիդիս՝ որպէս թէ ինծի սիրոյ քթթումներ ընէին բիւր բիւր էգ նայուածքներ: Բայց նայուածքս կը սեւեռի, կը ծանրանայ, կը խորանայ, եւ անվերջ պարապին մէջ, լոյսի աշխարհներուն թաւալի՛լը կը խորհիմ. միլեոնաւոր տիեզերքներու, անհամար եւ իրարմէ տարբեր կեանքերու, անձանթ ու անորակելի էութիւններու գաղափարը կը ծնի մտքիս մէջ. եւ անսահման կարօտ մը կ'ելլէ մէջս՝ բոլոր այդ հեռաւորը տեսնելու, բոլոր այդ չգիտցուածն իմանալու, բոլոր այդ անմատչելիին վրայ ոտք կոխելու. յաւերժական կեանքի մը երազը, միշտ, միշտ, աստղէ աստղ, միշտ նոր, միշտ աւելի մեծ, ու միշտ թարմ: Թափանցելու ծարաւէն տոչորուած, մտածումս՝ խենդ ճիգով մը՝ կը նետեմ երկինքն ի վեր, — դէպի այդ խորհուրդի կրկիններն՝ անձանթին ծովուն մէջ երերուն. կ'ելլէ ան հեւքոտ թռիչով մը, կը սլանայ մթնոլորտին մէջէն, կը սուրայ դէպի աստղերը, բայց հազիւ մթնոլորտէն ելած, հազիւ մտած մութ պարապին մէջ որ միջոցը կը լեցնէ՝ եւ իր թրթռումին վրայ առկաթ կը բռնէ աշխարհները, անթափանց սեւին պատերը կը ցցուին, եւ անոնց բաղխուելէն կուրացած, ապուշցած կ'իյնայ վար թեւատ, ու յուսահատ: Գլխու պտոյտ կ'ունենամ ու աչքերս վար կ'առնեմ: Վա՛ր: Վար կա՞յ տիեզերքին մէջ: Ու երկրին ողորմելի գնտալը բաւական մեծ կայա՞ն մըն է՝ որ միտքս անոր փարի, աչքերը դոցէ՝ անոր կուրծքին վրայ եւ ա՛լ բան չտեսնէ՝ դուրսի անդունդէն: Վա՛ր: Հողին մէջէն սեւ դունտին ծոցին մէջէն, մտածումս կը փորէ թանձրութիւնը ու միւս կողմէն կը գահալիժի դէպի մի՛ւս. երկինքը, սա միւս աղւոր եւ ահաւոր անհունը, որ ոտքիս տակ, երկրին զանդուածէն վար, կ'ատենղազարդուի: Եւ ահա, զարհուրա՛նք, զիս պաշարուած կը զգամ, ամէ՛ն կողմէն, անհունով. աստղերով լեցուն միջոցը կը պարուրէ, կը խեղդէ զիս. ու այս մտածումին մէջ կը թուի ինծի թէ, շուրջի անհունին մէջ երկիրը կը սուզուի, կը հլուէանայ, եւ ես՝ անոր հետ՝ կէտ մը կը դառնամ, ողորմելի փոշի մը տարածութեան մէջ կախուած, աստղերուն տակ. աստղերուն վերեւ, անթիւ տիեզերքներու մէջ կորսուած:

Ջախջախուած, աչքերս կը գոցեմ ձեռքերուս մէջ: Ու կ'ուզեմ հիմա, այս ահով դողացող վայրկեանին մէջ, մարի՛ւլ ըմնալ: Ծնմարիտ ոչինչին մէջ մոռնել, քանի որ ոչինչի մը ճզճիմ երեւոյթն եմ միայն: Բայց թողնուած եմ. անդունդը կը քաշէ. ձեռքերս թուլցած՝ վար կ'իյնան, ու նորէն սաբսափած աչքերս դէպ ի վեր կը դառնան: Կ'ուզեմ հասկնալ: Ծիգերս կը կրկնապատկեմ: Սմբողջ՝ հայեազք, ամբողջ խոկում կ'ըլլամ: Կը դամուսիմ անոնց լոյսին, ու կը հարցնեմ, կը խօսիմ, կը պոռամ անոնց. — Սնչարժ, անուշ. խորհուրդով փաթթուած, կը Ժպտի՛ն անոնք, ու չեն խօսիր: Սեւը աւելի հոծ կը դառնայ անոնց շուրջը, ու վայրկեան մը, զառանցանքիս մէջ, ամբողջ լուսադան կամարը մութ կ'ե-

րեւայ ինծի: Ասուպ մը լըսով կը ճեղքէ սեւը ու կ'անցնի. կը սթափիւմ: — Մահ մըն էր ատ . . . : — Եւ մահուան դաղափարը, յանկարծ, տրտում պատկերով մը ինծի կը գծէ տիեզերքը, պատկեր մը՝ ան ալ մարդկային, տիեզերքը աշխարհի վրայ ձեւող, բովանդակը մեր ուղեղէնին պատշաճեցնող, շատ տրտում, բայց, ակն, շատ ալ մօտիկ մեր դատելու եղանակին, մեզի շատ բնական: — Ի՞նչ ունին բոլոր ատոնք իրարու հետ, ատոնք, աստղերը: Անհուն միջոցի մը մէջ, իրար յաւիտեան անգիտելու չափ իրարմէ հեռու, ինչով ատոնք կը հետաքրքրուին իրարու, ի՞նչպէս կրնան իրար սիրել: Ու երանգ կուգայ ինծի համակրութիւն ենթադրել այդ կղզիացեալ մինասրիկ աշխարհներուն մէջ, որոնք իրար պիտի երբեք չճանչնան: Միակ կասլը որ զանոնք կը միացընէ, զօրութիւնն է որ զանոնք ամենքն ալ միջոցին մէջ կը բռնէ, իրարու շուրջ կամ իրենք իրենց շուրջ կը հոլովեցնէ, ու տիեզերական շարժումներուն կարգը կը գծէ. եւ այդ զօրութիւնը Սիրոյ Օրէնքին վրայ չի դառնար, Ուժի Օրէնքին վրայ կը բոլորի: Մեծ գունտերը իրենց կը քաշին պղտիկները, զանոնք ստրուկներու պէս կը դարցընեն իրենց շուրջը, մինչեւ որ օր մը խեղճ շղթայուած պղտիկները երթան բաղխին մեծերուն ու փշրին: Մեր կեանքին պատմութիւնը՝ երկնքին մէջ անհունապատկառած: Ու մահը, որ աշխարհներուն լոյսին շուրջը գողի պէս կը պտըտիկ: Եւ աշխարհները որ յամբարար, անդու կըծումով մը, միջոցին մէջ կը հատնին ու կը մեռնին . . . :

Մեղամաղձութիւն մը զիս կը լեցընէ հիմա՝ երբ նայած ատենս սա աղամանդէ նշոյլներուն, կը խորհիմ ատոնց միջեւ անոնց որ արդէն ցոլքերն են միայն՝ դեռ թարմ ու կուսական՝ դարերէ ի վեր մեռած աշխարհներու սրոնց լոյսը նոր մեզի կը հասնի: Հոս, մեր մարդկային խմացումը չեմ կրնար յարմարցնել այս անհամար մահերուն, այս հսկայ մահերուն դաղափարին, եւ ամբողջ տիեզերքին դէպ ի անէացում տահադին յառաջխաղացութեան մէջ՝ անիրաւութիւն մը, եւ չարութիւն մը կ'երեւայ ինծի ու չեմ հասկնար քեզ՝ երբ բարութիւն կը գտնես հոտ: Անազնիւ կը գտնեմ բնութիւնը, կեանքը տալէ յետոյ՝ զայն փճացնելուն համար: — Առջի ռումանդիկ վախս է նորէն չքանալէ, որ կը յառնէ հաստատութեան մէջ մահուան յաւիտենական տիրապետումին առջեւ: Եւ վայրկեան մը ատելութիւն կը զգամ բնութեան դէմ: — Բայց ահա նորէն կը դառնամ տրտում ու ձգտիւ ըմբռնումին, — թէ տիեզերքը կամք մը չէ, այլ ուժերու պաշտօնավարում մը, երջանկութեան նպատակի մը չի ձգտիր, այլ յաւերժական վիճակափոխութեան մը մէջ կը տեւէ, եւ թէ անիկա անհուն կեանք մըն է յաջորդական մահերէ շինուած, մեծ ներդաշնակութիւն մը՝ մասնական աններդաշնակութիւններէ ծնած:

Յանկարծ, աստղերով ծաղկած սեւի սեւ զաշտին մէջ, անխոյթ ձեռքէ մը թափթփած բարակ լոյսի փոշիի պէս, Յարդգողին շղարշը կը տեսնեմ որ կ'երկնայ, լուսնով թափանցկացած ամպի ձերմակութիւններով, հոգիացած նիւթի մարմնով տարտամութեամբ: Եւ այդ հալած աղամանդի առուակը որ իր մուխի պէս թեթեւ ավքովը կը կտրէ կ'անցնի հաստատութիւնը, իր ծածանուտ ու թրթռուն լոյսին մէջէն ինծի կը խօսի ու կ'ըսէ.

« Ես եմ Աը, ու Ֆին ալ, ու վաղը Աը պիտի ըլլամ նորէն: — Ես առաջին վիճակն եմ նիւթին, անկազմ անկերպարան նախատիպը տիեզերքին, ու վերջինն ալ: Կամ ճարմանդը մանաւանդ՝ մեռնող տիեզերքներուն եւ անոնց որ նոր պիտի ծնին: Զօրութիւնը որ իմ հիւլէներուս մէջ կը քնանար, ծոցիս մէջ հասունցող ու ծաղկեցող աշխարհները, եւ երբ անոնք թռան ցրուեցան, միջոցը կեանքով թրթռուաց: Վաղը, երբ այս յաւիտենականութիւնն աւարտի ու միւսն սկսի, մեռած աշխարհներուն տեսքը նորէն ինծի՝ պիտի դայ վերածուի, եւ իմ ծոցս, միշտ կոյս ու միշտ մայր, նոր տիեզերքին նորէն պիտի ծնունդ տայ: Այսպէս եղաւ յաւիտեանէն ի վեր, եւ այսպէս պիտի ըլլայ մինչեւ յաւիտեաններուն յաւիտեանը: »

Յարդգողն ինծի այսպէս ըսաւ, ու անհունէն եկած այս բացատրութիւնը ինծի էն աղւոր բանալին թուեցաւ, որ ներէր մեր ուղեղին տիեզերքին մէջ տեսնել՝ անոր էն պզտիկ դռնէն: Անորոշ բանաձեւ մը, ահաւոր, անողք, բայց մեծ ու մութ գեղեցկութեամբ մըն ալ, եւ որ ժամանակի եւ միջոցի անհուններուն մէջ, անսկիզբ եւ անվերջ կեանքի անհունն ալ կը բերէր: —

Բայս եւե՞րը, մարդկային անձնականութիւնները, աշխարհներուն ուրոյն էութիւնները տիեզերքներուն յատուկ անհատականութիւնները, ի՞նչ կ'ըլլան անոնք այդ մշտական կերպարանափոխութեան մէջ: Ե՞սը պիտի յիշե՞մ նոր հազուստին մէջ: Եւ ինչո՞ւ ունեցեր ենք անհունին գաղափարը, քանի որ անհուն չենք... Ի՞նչ է մահը:

Զարհուրելի լուսթիւն մը կը հնչէ չորս դիւս: Աստղերը կը քթթեն, կը քթթեն միշտ, ու հեգնելու ձեւ մը ունին հիմա: Յարդգողը, երկընքին միջքին, փետուրէ դօտի մը պէս, կը ծածանի: Ու կը կարծեմ լսել, այդ համայնատարած լուսթեան մէջ, մեծ չրչիւնը անհամար աշխարհներուն որոնք կը դառնան, կը զառնան, կը ծնին, կը մեռնին, ու կը ծնին: — Հակասութիւններու բաւիղին մէջ կը սայթաքիմ: Մութին պատը կը թանձրանայ առջիս, քարի պէս կարծր՝ կը զարնէ մաքիս, ու կը ցաւցնէ զանի:

Բովէս, մոռածողին թաղծագին աղաղակը կը թնդայ.

« Ի՞նչ է մարդ մը, եւ մարդու մը ուղարկելի տառապանքը, տիե-

զերքի մը աշխարհներուն անհունութեան մէջ . . . »

Ու հիմա , աւելի խորունկ ձայն մը , տիեզերքին ամենէն խորունկ խորերէն կարծես , կ'երկարի մինչեւ ինծի .

« Ես ամէնն եմ ամէն բանի մէջ . միշտ նոյնը ու միշտ տարբեր . սկիզբս ես ալ չեմ գիտեր , ու վախճանիս չեմ խորհիր : Ես ինքզինքս չեմ ճանչնար : »

Այն ատեն , դառնութեամբ , միտքս կ'ըսէ ինքնին , « Տիեզերքը յաւիտենական յոռի շրջան մըն է : »

Բայց ներսէս , սիրտս կը լսեմ , որ կը հծծէ . « Տիեզերքը , — ալւեր ունայն մը : »

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԶԱՐՆՈՒԱԾ ՈՐՍՈՐԳԸ

(Հ Է Ք Ե Ա Թ)

Ա .

Անկոտի ուղիներէ , օծի ճամբաներէ՝ քարերուն վրայէն Այծեամ մը կը փախչի . անցած տեղերէն կարմիր արիւն կաթկթած է՝ ու քարերը գեռ թաց են . կը վազէ՝ կը հեռանայ , կոտորները քարեր կը զլտորեն դարձար : Ապառաժներուն վրայէն ցատքելով , կաքաւի ձագերը թռչունելով իրենց բոյնէն ու լեռներէն թաւալող ջուրերը պղտորելով կը սլանայ Այծեամը , կը փախչի . սիրտը ուժգին խռոված է . վախը խիստ բլբլու է :

Հեռու՛ն , մարդ մը կ'երեւի , կապարձը ուսին , աղեղը լարած՝ նետը կը քաշէ : Վարկն , այլքան վարկն նետն իր նշանին չի կրնար հասնիլ . լեռները ապառաժներ են ու ճամբայ մը չերեւիր որ գազաթը տանի . այդ տեղերէն մինակ մուկներ կը վազեն ու Որսորդը օծի ոտք ունենալու է :

Դիմացի սեւ , մթնշաղ լեռներուն , Մաստառի վրայէն Այծեամ մը կը վազէ ու Որսորդն ալ ետեւէն :

Բ.

Լեռներուն մէջ ուր փշոտ կաղնիներ ու վայրի թուփեր կը բուսնին, ուր հազարաւոր օտար ծաղիկներ իրենց զեղեցկութիւնը կը բանան ու կը գոցեն, լեռներուն մէջ մինակ վայրի անտառներ չեն ծաղկիր, ո՛չ ալ ցանցիր, գաճաճ մացառներն են որ հոգին կը կպին, մինակ առուի մը զլզլութը չէ որ այդ տեղերուն լուսթիւնը կը խանգարէ. ամայի, խորունկ ձորերուն մէջ, զով անձաւներու ներսը, Այծեամիները ձապեր կը բերեն, թարմ դալարիներու, ցցուած գազաթներու վրայ՝ Այծեամի իր ձապերը կ'արածէ:

Ու այծեամը լեռներուն զաւակն է, այդ հսկայ քարերը թխսած են զինք ու անոնց վրայ բուսած մամուռները կերակրած են անիկա, Մաստառը զանոնք ծնած է, անէ՛ծք Այծեամին գետակ նետողին զլսին:

Գ.

Փախաւ Այծեամը ու Որսորդն անոր ետեւէն:

Բայց ճամբայ չի կայ ու զեռունի ոտք հարկաւոր է մագլցելու համար. ելաւ, ելաւ Որսորդը Այծեամին հետքերէն. կաթկթած կարմիր ցայտքերուն ուղիով որսորդը գնաց՝ մուցած թէ լեռը մահուան կը տանի ու իջնելու համար ալ անգամ մ'ալ ճար չի կայ: Այծեամին գետակ նետողը անէ՛ծքով կը մեռնի:

Գազաթն հասաւ ահա: Բայց Այծեամը. չի կար, քարերն իրենց ճեղքերուն մէջ աւին թէ լեռներն իրենց անձաւներուն մէջ պահեցին զինքը, ո՛վ զխտէ. որսորդը շատ փնտռեց, բայց չի կրցաւ գտնել զանի:

Կատաղի մոլեգնութեամբ խորտակեց քարին՝ կապարճը, նետը ու աղեղն ալ եւ անոնց կտորները հովերը տարին:

Հոս ու հոն արծիւներ կը ճչին ու ահագին թեւերնուն թափ կուտային. անոնց բոյներուն մօտ փտտած ոսկորներ ու անգղի կտուցով ցեցքուած անձանաչ դիակներ ինկած էին. կամաց, կտոր կտոր ամպեր կուգային անցնելու պահպահ ու թեթեւ շուքերով կ'երթային կը հեռանային: Հիմա կտրիճ որսորդը լեռներուն մէջ մինակ, կը վսխնայ, ու անոնց մէջ արձագանգող իբրեւն հաստատ ոտքերուն թփուտութը զինքը կը խռովէ:

Դ.

Զառիվերը դիւրին, բայց զառիվարը ահարկու է. մուցած է թէ ուրկէ վեր ելած է ու ճամբայ մը չի կայ որ զինքը վար տանի, գէթ

տեղեր գտնուէին որ ոտքը դնել կարելի ըլլար . աւաղ, Այծեամին որսը անխճուած է ու հալածող որսորդը տանջանքով կը մեռնի . լեռն ի վար , քարերն ի վար աչքը հանգիստ սեւեռում չի կրնար ունենալ, ու վար գահավիժողը տանջանքներուն ամենէն սոսկալիովը , իր մահուան քրտմանելի զարհուրանքը չափելով պիտի մեռնի :

Որսորդը յուսահատի աչքերով հեռուն կը նայի ուր հորիզոնը կը ցածնայ լեռներուն վրայ ու զանոնք կը գրկէ . տարտամ ճառագայթում մը կը խաղայ հեռաւորութեան մէջ . կը պուռայ , տարօրինակ ձայներով , կազկազէ աղերսանքով՝ օգնութիւն կը կանչէ , ու լեռներուն մէջ , քարերուն մէջ դիւահան ծռմուռով ձայնը կ'արձագանգէ՝ , կ'երկարի : Իրիկուան զով ստուերներուն հետ եղնիկները կը բրան , ու մօտէն հեռուէն հովը երբեմն վայրի կենդանիներու ձայնի կոտորներ կը ասրտղնէ ասղին անդին :

Մինակ , կայնած է լեռան վրայ , հովերը մաղերը կ'ալեկոծեն ու բուպիկ ոտքերէն ալ արիւն կը մզի . յուսահատ է , ալ չի կրնար իջնել . կեցաւ հոտ , սպասելով մէկուն որ պիտի դար , մինչ առջեւէն մտրախներ կը ցատքէին խումբով ու թեթեւ թեւերով վար կը խուժէին , անոնց վար իջնելը տեսաւ տխուր աչքերով ու հետեւեցաւ ակնարկով երբ թռթռաւով կը կորսուէին . մերթ քնդ մերթ բզէզ մը միօրինակ բզզւումով հանդարտ լուծիւնը կ'աղմկէր ու կը թռէ՝ր կ'երթար :

Կեցաւ հոտ , լեռան գլուխը , աչքը անսպառ յոյսով ուղղուած վարը , լեռներէն դարձար , սպասելով մէկուն որ պիտի դար : Մահը եկաւ ու աչքերը իրենց կոպիճներուն մէջ , բաց գլուխն ալ ուսին վրայ դրանց : Ու լեռը հիմա իր երզն ունի : Վա՛յ անոր որ Այծեամին նշան կը բռնէ :

ՌՈՒԲԵՆ ԶՍԲՊՍՐԵՍՆ

Դ Ր Ա Մ Ի Ն Տ Ի Ր Ա Պ Ե Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

Ընթացիկ կարծիքները միջոց՝ մըն են ընկերութեան մը հոգիին թափանցելու՝ ինչպէս բժիշկի մը բազկերակը նայելով զարնելով եւ ականջնելով , մարմինին ընդհանուր վիճակը կը քննէ :

Բոլոր տիրական ուժերուն մէջն որոնցմէ՝ կախեալ են նոր ապգերը դրամը անվիճելի գերիշխանութիւն մը , անհակադիմա զօրութիւն մը

ունի. ասոր համար, զայն ունեցողներն ու գործածողները միշտ կարծիքին ուժգին դատումներուն կ'ենթարկուին: Այս է պատճառը հակասեմական շարժումին: Սեմականները հարստութեան պայքարին մէջ, պաղարիւնութեան, երազէ եւ եռանդէ զերծ՝ դրական ոգիի հետ, կը պահեն անեղծ գիտակցութիւն մը դրամին արժէքին: Երբեք չեն մոռնար թէ մէկ սորն մէկ սոր է, եւ թէ հարկը հատը՝ արծաթ դրամ մը կը կազմեն: Աւելցուցէք պղտիկ-վաստակին զգացումը, սահմանափակ բայց ապահով ու կրկնուած շահին գոհացումը, պիտի հասկնաք գործնական ոգիին առաւելութիւնները՝ արկածախնդիր երազանքներուն, ցնորքներով համակուած լայն ու ընդարձակ ձեռնարկներուն վրայ: Ընդհանրապէս կ'ենթադրեն թէ խելքը, - տեսութեանց մեծութիւնը, անհատական արժանիքը հարկաւոր կամ նոյն իսկ օգտակար են գործերու յաջողութեան համար՝ վաճառականութեան, ճարտարագործութեան, պանքայի եւ ելեմուտքի մէջ. ատիկա սխալ մըն է որ փորձառութեամբ կը վանուի: Քիչ զին ունեցող ձիրքեր, ինչպէս խոհեմութիւն, խորամանկութիւն, յարատեւ աշխատութիւն, անվատութիւն, հարստութեան լսաւոյն սատարներն են:

Դրամին ամենակարողութեան մէջ ըմբոստացման զգացում մը արթնցնող բան մը կայ. եթէ շուրջերնիս նայինք, անիկա կ'երեւայ իբր աղետաբեր զորութիւն մը՝ չարիքի, ստորնացման սահմանուած. իրմէ նպաստաւորութեան զօժուէ կ'ընէ, եւ կը կուտակուի առանց թողլու որ զինքը օգտակար բանի մը գործածեն: Միլիոնի շարքեր ունեցողներն քանի՞ն այդ ստակը նուիրեցին անանուն զթուութեան մեծ հաստատութեան մը որ սահմանուած բլլայ խեղճ ու մերկ մարդիկ սնուցանելու, պատսպարելու: Փանիօն կրցած են ազնուացնել ողորմութիւնը որ այնչափ գոհունակութիւն մըն է տուողին որչափ առնողին: Սա իրողութիւնը թէ կարգ մը մարդիկ կրնան առանց ու եւ է անձնական արժանիքի, դրամին կշիռովը միայն, երեւալ ու փայլիլ, դատապարտութիւնն է այդ արժէքի նշանին: Կ'ուզէ՞ք գիտնալ թէ ի՞նչպէս կը ստուարանայ, կ'աճի անիկա, ճիշդ հակառակը աշխատութեան, տաղանդի ու նոյն իսկ հանճարի եկամուտներուն: Վաթսուն տարիի չափ, Վիքտոր Զիւլիօ անդադար արտադրեց սքանչելի ծործեր որոնք իր տոենին պատիւը եղան եւ այս երկրին փառքն են. մեռած տոեն, երեք չորս միլիոն թողուց, եւ ասիկա ամենէն զարմանալի վարձքն էր որ անպուշտական զրազէտի մը կը տրուէր: Արդ, սովորական խմացականութեամբ էն պղտիկ սեղանաւորը որ նոյն ժամանակամիջոցին մէջ կ'ապրի, քիչ մը ճարպիկութեամբ ու քիչ մըն ալ բազմով իր զաւկներուն տասը, քսան, երսուն, թերեւս հարիւր միլիոն պիտի թողու: Ա՛խ, ո՞վ պիտի ջնջէ ստակին արժէքը, ո՞վ պիտի ստեղծէ նոր դրամ մը որ աշխատու-

Թեան ու տաղանդին պէս անցնի: Կ'երեւակայեմ որ լանաստեղծը իր ճաշը վճարէ աղւոր դարձած քառեակով մը, եւ վիպոյդը իր տան իբր ամսական լաւ արձակի էջ մը նուիրէ:

*
* *
*

Իրամին այս ստեղծութիւնը, Փռագներ շարելով կը հանգարտի. մեր եսականութիւնը մեզի սիրելի կ'ընէ փաղոցի հանգարտութիւնն ու խաղաղութիւնը եւ զայն խռովողներն՝ տառելի: Կ'ուզենք պուլվարէն անցնիլ առանց ցոյցերէ հրմշտուելու կամ ոստիկաններէ ծեծ ուտելու. չենք սիրեր որ մեզ անհանգիստ ընեն, մեզի արդէլք ըլլան մեր գործերուն, մեր ճամբորդութիւններուն, մեր զուարճութիւններուն մէջ: Ահաւասիկ բարիզցիներէն շատին ընկերական սկզբունքներուն հիմը, եւ բարձրագոյն պատճարներ մէջ բերող բոլոր քաղաքագէտները անոնց ճանձրանալի կ'երեւան կամ կատակով: Ըսէք թէ շատ գոհ էք հարստութեանց անհաւասար բաշխումէն. թէ կը պաշտպանէք ձեր հազուագիւտ ու սուղ պիպոցները, ձեր մառանը, ձեր սեղանը, լայց խաբեայ արդարութեան եւ ստախոս իրաւունքի մը խօսքը մի' ընէք:

Ա՛լ ո եւ է կամէութիւն չունիմ աշխարհը վերանորոգելու՝ մարդերը ճանչնալէս ի վեր. կատարեալ վիճակը ան է որ գրագէտը ամէն օր թուղթին վրայ քանի մը ճշմարտութիւն կը փակցնէ՝ բազմերանգ թեւերով թիթեռնիկներու պէս. ասիկա իմ վիճակս է եւ չեմ ուզեր զանի փոխել: Բայց տեսականապէս ինծի ամէն բան լաւագոյն կերպով շինուած չերեւար: Հարկւրաւոր միլիոններով մարդիկ կան որոնք ամբողջ կեանքերնին ցորեկուան լոյսէն զրկուած են, հողին տակ, շնչահեղձութեան, խղճուելու, ճգմուելու ենթարկուած: Անասնական տարփանքներ ունին, առանց գործի ու հեշտութեան, եւ անդադար նոր էակներ կը ստեղծեն գեհեհին ու մութին համար: Սովալլուկ եւ անյադ անասուններու պէս կ'ուտեն, եւ երբ բացառաբար իրենց համար փայլի այդ անծանօթ աստղը, արեւը, իրենց մթագնած աչքերը ա՛լ ուժ չունին անոր լոյսին տոկալու: Իմ շունս անոնց ամենէն ալ աւելի երջանիկ է. կը վազէ, կը կայտուէ բաց օդին. իր ուտելիքը ուզածին պէս կը պատրաստուի, եւ ամէն տասնըհինգ օրն անգամ մը, խուզողը անոր արդուզարդին հոգ կը տանի: Եթէ քաղաքի բանւորին կեանքը հանքագործինէն նուազ տխուր է, իր կացութիւնը նոյնչափ անատոյգ է. քառսուն տարի չարչարուած է, աշխատութենէն մաշած է, տարիքէն սպառած է. — Ո՛ւր կերթան ծեր բանւորները:

*
* *
*

Մարդկութեան ապագային համար յուսահատեցուցիչ այս եզրակացութիւնները նշանակած ատենս, կ'ուզեմ ձայն բարձրացնել այն մըտաւոր վիճակին դէմ զոր սովորական դարձուցին ճիշդաւորէն։ Գետինը անցնի այդ ատտիկութեան օծուածքը, հաւատալու անկարողութեան եւ ուրանալու վախի խռոնուրդը, ֆիզիքական արութեան եւ բարոյական կորուրի աղքատութիւնը, զոր ճիշդաւորութիւնը կը կոչեն։ Ծնունդ Ռընանի, տաղանդով հազիւ մեծցած, էն առաջ իր հայրը ծաղրելու ելաւ։ Ի ծնէ հեղնոտ զաւակ, սուղի տկուկները հանելուն պէս ամէնուն քիթին խնդացող գրականութիւնը հիմնեց. անդադար մատի վրայ կ'առնէ անցեալը, ներկան եւ ապագան, ամէնքը եւ ինքզինքն ալ։ Անմիջապէս զոռոզ արհամարհանք մը իր արիւնը սաւեցուց եւ զինքը գերծ պահեց երիտասարդութեան անընդհատներէն, անոր երազէն ու խանդէն։ Ծեր ու չորցած երեւցաւ առանց ապրած ըլլալու, անհաւատ առանց տառապած ըլլալու, առանց կեանքին շփումով վաստկած ըլլալու այն վհատութիւնը որ քառսուն տարեկան մարդուն տրտմութիւնը եւ ծերերուն թթուած բնաւորութիւնը կը շինէ։ Բնադրումով նախադրաց մարդերուն եսականութիւնն ու վատութիւնը, կիներուն նենգութիւնն ու ապականութիւնը։ Ծուռով հասկցաւ անձնութեան ու զոհողութեան նանրութիւնը, սիրոյ խոշոր սուտը։ Քամահրանք ունեցաւ բոլոր հին բաներուն համար, արուեստին, հաւատքին, ազատութեան եւ ճշմարտութեան։ Մէկ խօսքով, երեւան հանեց իր հրապարտ ու սառած հոգին. զգուշացաւ ժխտումէ եւ հաստատումէ, պայքարէ եւ գործէ։ Վայելչաձեւ, բարակ, կծկուած՝ անժպիտ շրթունքներով եւ աննշոյլ աչքերով, ամբողջ մարդկային դադափարականութեան փոշին թոթուեց զարմացած եւ քիչ մը չիտթած ապուշներուն զխուն վրայ։

Ահաւասիկ ճիշդաւորութիւնը, հեղնութեամբ, արհամարհանքով, սրտի չորութեամբ, ընդհանուր դադափարի մը բարձրանալու անկարողութեամբ կազմուած. իր անտարբերութիւնը ապիկարութեան խոստովանութիւնն է։ Հաստատուները, անկեղծները միայն գորդած են արուեստին աշխարհը, զոր օթեցին անմոռանալի գործերով։ Բանաստեղծը, վիպիկը, նկարիչը, երաժիշտը իրենց անձնականութիւնը այն ատեն արտայայտած են երբ տաքցած են ուժգին համոզումով մը։ Այդ բոցը կը կենդանացնէ իրենց մտածումը եւ անոր իսկատիպ ձեւ մը կուտայ. ինչպէս արեւը խաղողին մէջ կ'օսկեզօծէ եւ կը հասունցնէ ֆիզիքական հրճուանքն ու սէրը։

ՀԱՆՐԻ ՊՕԷՐ

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԵՆՈՐԻ ՊԱՆԼԱՏԸ

Լոյսը ծագելուն պէս, Լէնոր ընդոստ կ'արթննար ճնշող երազներէ . « Իս խաբեցի՛ր, Վիլհելմ, թէ մեռար : Դեռ ո՞րչափ ատեն պէտք է ըստասեմ քեզի » : Անիկա Ֆրետէրիկ Թադաւորին բանակին հետ Բրակայի պատերազմին գացեր էր եւ ողջ մնացած ըլլալուն դեռ լուր մը չէր տուեր :

Թադաւորն ու Կայսրուհին, իրենց երկայն կռիւէն ձանձրացած, իրենց կարծր քաջութիւնը թուցուցած էին ու խաղաղութիւն կնքած էին վերջապէս . եւ իւրաքանչիւր բանակ, երգերով ու խաղերով, թապալներու եւ փողերգութեանց ժխորովը, կանանչ ոստերով զարդարուած, տեղը կը դառնար :

Եւ ամէն տեղ, ամէն տեղ, լեռներէն ու ձորերէն, ծեր եւ երիտասարդ, դարձողներուն աղմկալից զուարթութիւնը դիմաւորելու կ'երթային . « օրհնեա՛լ է Աստուած » կը պոռային տղաքներն ու կիները . « բարով եկար » կ'ըսէին ուրախ նշանածները : Բայց ա՛խ, Լենորին համար ո՛չ բարեւ կար տալու ո՛չ համբոյր :

Հոն կը վազէր հոս կը վազէր, անցորդներուն հարցումներ կ'ուղէր . բոլոր անուններուն վրայ տեղեկութիւն կ'առնէր . բայց ո՛չ մէկը, բոլոր այդ դարձողներէն ո՛չ մէկը կրնար իրեն լուր տալ : Սկսաւ իր սեփսեւ մազերը փետտել, եւ յիմարի շարժումներով գետնէ գետին զարկաւ ինքզինքը :

Իր մայրը վաղեց եկաւ . « Աստուած ողորմի մեզի, զա՛ւակս, ըսէ, ի՞նչ ունիս » : Եւ զանի իր թեւերուն մէջ կը սեղմէր : « Մա՛յր, մայր, ամէն բան լմնցաւ, ա՛լ հիմա ամբողջ աշխարհը թող կործանի : Աստուած անողորմ է . վա՛յ, վա՛յ ինծի » :

— « Դո՛ւն հասիր մեզի, Աստուած, հասի՛ր մեզի . զթած աչքով մը նայէ մեզի : Զաւա՛կս, հայր մեր մը ըսէ : Աստուծոյ ըրածը աղէկ է : Աստուած պիտի ողորմի մեզի » : — « Մա՛յր, մա՛յր, պարապ երազ է ատ : Զէ՛, Աստուծոյ ըրածը աղէկ չէ . ի՞նչ օգուտ ունեցան աղօթքներս : Ալ հիմա պէտք չիկայ » :

— « Դուն հասիր մեզի, Աստուած . Աստուած ճանչցողը աղէկ գիտէ որ անիկա կը հասնի իր զաւակներուն : Հաղորդուէ որ ցաւդ թե-

թեւնայ: » — Մա՛յր, մա՛յր, իս այրող ցաւը հաղորդութիւնով չի մարիր. հաղորդութիւնը կեանք չի տար մեռելին: »

« Իս մտիկ ըրէ, աղջիկս. ո՛վ գիտէ որ անկա Հունդարիոյ մէջ իր երդումին չէ դրժեր՝ ուրիշին հետ կարգուելու համար: Զգէ, զաւակս, ձգէ որ անոր սիրտը ուզած տեղը երթայ. պիտի այրի անկա իր դըրժումին համար: »

— « Մա՛յր, մա՛յր, ամէն բան ընցաւ, կորսուածը կորսուած է. մա՛հը, մա՛հը, ահա ինչ որ շահեցայ: Օ՛հ, երանի՛ թէ երբեք ծնած չըլլայի: Մարէ՛, իմ լո՛յսս, յաւիտեա՛ն, մարէ՛. մեռի՛ր, մեռի՛ր արհաւիրքին ու գիշերին մէջ: Աստուած անողորմ է. վա՛յ. վա՛յ ինծի: »

— « Դուն մեզի հասիր, Աստուած. դատաւորի պէս մի նայիր քու այս խեղճ աղջկանդ: Ա՛լ չգիտեր ըսածը. իր մեղքը հաշուի մի՛ աներ: Ա՛հ, զաւակս, քու երկրաւոր ցաւդ մոռցիր, եւ մոռձէ՛ Աստուծոյ եւ Արքայութեան. եւ այն ատեն հոգիդ իր նշանածը պիտի գտնէ: »

— « Մա՛յր, Արքայութիւնը ինչ է, մա՛յր, դժո՛խքը ինչ է: Անոր քով, անոր քով է Արքայութիւնը, եւ անկից հեռու՝ Դժո՛խքն է: Մարէ՛, իմ լո՛յսս, յաւիտեա՛ն, մարէ՛. մեռի՛ր, մեռի՛ր, արհաւիրքին ու գիշերին մէջ: Առանց անոր, այս աշխարհին եւ կամ անդիւնին մէջ, ա՛լ երջանկութիւն չի կայ ինծի համար: »

Այսպէս յուսահատութիւնը շղթայազերծ կ'ընթանար անոր ուղեղին ու երակներուն մէջ. յանդգնօրէն կը շարունակէր աստուածային նախախնամութեան հետ կռուելով. կուրծքը պատռտեց, ձեռքերը դաւարեց մինչեւ արեւին մայրամուտը, մինչեւ որ երկինքը բարձրացան ոսկի աստղերը:

Եւ դու՛րսը, մտիկ ըրէ՛ք, դռա՛ր, դռա՛ր, դռա՛ր: Կարծես ձիու մը սմբակն է, եւ շաչիւնը հեծեալի մը որ դռնառաջքին սանդուղին վրայ վար կ'իջնէ: Մտիկ ըրէ՛ք, մտիկ ըրէ՛ք, դրան օղակը կը հնչէ մե՛ղմ, մե՛ղմ, քի՛նկ, լի՛նկ, լի՛նկ, յետոյ դռան ետեւէն իր ականջին որսը կը հասնին սա խօսքերը.

« Է՛, է՛, բաց դուռը, զաւա՛կս. կը քնանա՞ս կոր, անո՛ւշ, թէ արթուն ես: Ի՛նչ կը զգաս դեռ ինծի համար. ըսէ՛, կու՛լա՞ս թէ կը խընդաս: » — « Ա՛հ, Վի՛լհելմ, դո՛ւն ես, գիշեր ատեն ա՛յսչափ ուշ. արցունք թափեցի, քունը փախաւ աչքէս, շա՛տ չարչարուեցայ ես. ո՛յս ժամուն ո՞ւսկից կուգաս: »

— « Կէս գիշերը միայն ձի կը թամբենք մենք: Շա՛տ հեռուէն կուգամ, Պոհէմիայէն: Ուշ էր երբ ձամբայ ելայ. կուգամ՝ քեզ հետս առնելու: »

.....

Ի՛նչպէս դէպի աջ, ինչպէս դէպի ձախ կը թռչէին լեռները, ծա-

ուերն ու ցանկերը. ինչպէս դէպի ձախ, դէպի աջ ու ձախ, կը թռու-
նէին քաղաքները, գիւղերն ու աւանները:— « Կը վախնա՞ս կոր, անո՛ւ-
շըս . . . տե՛ս ինչպէս լուսինը կը փայլի . . . հուրրա՛, մեռելները արագ
կ'երթան: Մեռելներէն կը վախնա՞ս, անո՛ւշս: » — Ա՛խ, մեռելները
հանդիստ ձգէ՛: »

Եւ ահա, կախափայտին մօտիկը, անիւին պարոյրին շուրջը, կը պա-
րէին, հագիւ տեսանելի՝ լուսնկայ լուսուն, խուճի մը մեռածներ:—
Հո՛ս եկէք, սրիկայնե՛ր, ձեզի՛ եմ, հո՛ս եկէք, սրիկանե՛ր, ետեւէս ե-
կէք, հարսնիքի շուրջպարը պարեցէք՝ երբոր երթանք անկողին մօտենք: »

Ու խուճիք, հո՛ւշշ, հո՛ւշշ, հո՛ւշշ, անոնց ետեւէն վազեց, սոսա-
ւիւնով մը նման հովին ձայնին երբ կաղնիին չոր տերեւներուն մէջէն կը
պտուտքի: Եւ, աւելի հեռուն, մի՛շտ աւելի հեռուն, հո՛ր, հո՛ր, հո՛ր,
կ'երթային քառատրոփ, սուղղ տրօփիւնով մը, ա՛յնչափ արագ որ ձի
ու ձիաւոր կը հեւային, դայլախազ ու կայծ կը ցատքէին:

Ինչպէս կը թռչէր ամէն բան որ լուսինը կը լուսաւորէր իրենց շուր-
ջը, ինչպէս բոլորն ալ հեռունները կը փախչէին, ինչպէս, վերը, իրենց
գլխուն վերեւ, կը թռչէին երկինքն ու աստղերը:— « Կը վախնա՞ս կոր,
անո՛ւշս, լուսինը կը փայլի՛, հուրրա՛, մեռելները արագ կ'երթան.
մեռելներէն կը վախնա՞ս, անո՛ւշս: » — Մեռելները հանդիստ ձգէ՛: »

— « Առա՛ջ, առա՛ջ, արագաղին ձայնը արդէն ականջիս դաւաւ . . .
աւազցոյցը պիտի պարսլուի հի՛մա . . . առա՛ջ, շտապէ՛, ճամփանուս
ծայրը, ծայրը հասնեք: Հարսնիքի անկողինը կը բացուի՛. մեռելները
արագ կ'երթան. հասանք, տեղերնիս հասանք: »

Արագ, սանձարձակ, դէպի վանդակապատ դուռ մը կ'երթան.
խարազտնի թեթեւ հարուած մը, եւ կղպանք ու նիգ կը ցատքեն տե-
ղերնուն: Դուսին երկու թեւերը ձռնչալով կը բացուին. եւ արշաւը կը
չարունակէ դերեզմաններուն վրայ. չորս բոլորը, շիրմական քարերը
կը շողան լուսին լուսով:

Ա՛հ, տեսէք, տեսէ՛ք. մէկ վայրկեանի մէջ, հո՛ւ, հո՛ւ, ահաւելի
հրա՛ջք. ձիաւորին օձիքը կտոր կտոր կ'իյնայ փտտած աքեթի պէս.
Դանկ մը առանց ցցունքի կամ մազի հիւսքի, բոլորովին մերկ դանկ մը,
ահա՛ ինչ որ կ'ըլլայ իր գլուխը. մարմինը՝ կմախք մը, աւազցոյցի
մը եւ մանգաղի մը հետ:

Սեւ ձին ցից կը կայնի. կատաղութեամբ կը խխնջէ, ռնգունքէն
կայծ կը ցատքեցընէ, եւ հո՛ւ, անոր տակէն կը փախի, անհետ կ'ըլլայ:
Օդին բարձունքէն սռնալու ձայնի կը լուսին, ու ողբե՛ր՝ փափն խորե-
րէն: Լէնուռի սիրտը, դողալով, մահուան ու կեանքի մէջ կը տագնապէր:

Հիմա, լուսնկայ լուսով, ոգիները շուրջանակի կը պարէին, բոլորա-
ձեւ, շղթայ կազմած, եւ սա երգը կ'ոռնային. « Համբերութիւն, համ-

բերութիւն, նոյն իսկ երբ սիրտը խորտակուի. երկնաւոր Աստուծոյ մի՛ հակառակիր: փրկուեցար մարմինէդ. — Աստուած հոգե՛ւէ ողորմի:

ՊԻՒՐԿԸՐ

ԿՐՕՆՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. (Շար.)

Խորենացիին ու Փաւստոս Բիւզանդացիին պատմութեանց մէջ առ-
ջեզ չունեցող հրաշալիքներ կը վերագրեն: Հայոց պաշտած Յարլէզները
կամ Առլէզները, առաջին անգամ, Գեղեցիկն Արայի աւանդավէպին
մէջ կը յիշուին: Շամիրամ ուղեւոր ողջնցնել իր սիրականը Արան՝ զրոյց
մը կը հանէ թէ շունբերան աստուածներուն լիզել՝ պիտի տայ Արայի
վերքերը ու պիտի ողջնցնէ: Սակայն պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Շամիրա-
մի ակնկալութիւնը ի դերեւ ելաւ, ու Արայի մարմինը փոսը նետուեցաւ:
Եւ Փաւստոս Բիւզանդացի կը պատմէ թէ՝ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան
սպաննուեցաւ « Ոչ հաւատացին ընտանիք նորա մահու նորա, կէսք
յառնելոյ նմա ակն ունէին... հանին զնա ի տանիս աշտարակի միոյ,
վասն զի այր քաջ էր՝ Առլէզք իջանեն եւ յարուցանեն զնա »: (Բիւզան-
դարան Ե. 12):

Վանական վարդապետն ալ Արտաւազդի երկու շուները Յարա-
լէզ կը կոչէ « սեաւ եւ սպիտակ որ յար լիզուն զկապանս նորա »:

Գարագաշեան իր Քննական պատմութեան Ա. հատորին մէջ, Արայի
ու Շամիրամի այս աւանդավէպը կ'ենթադրէ թէ՛ յունական դիցաբա-
նութեան Որիոնի ու Արաեմիսի, սիրահարութեան մէկ ազոտ պատկերը
եղած ըլլայ: Բայց զեղանի ու խելացի ազգիկան մը իր ինկած, խոցուած
սիրականին վերքերը լզել տալու յիշատակը դեռ վառ կը մնայ Վանի
կողմերը: Մինչեւ այսօր, Լիզի գիւղացիները, Պառաւանց խօսքեր կոչ-
ուած աւանդութեանց մէջ, կ'ըսեն թէ, Ժամանակաւ իրենց գիւղին Ամե-
նափրկչին վանքին տեղը կուռք մը կայ եղեր, որուն առջեւ մարդիկ շունե-

րուն լղել կուտան իրենց վերքերը: Դեռ չատ տեղ իրենց վերքերը չուներուն լղել տալու սովորութիւնը կայ:

Արդեօք ներելի չէ՞ կարծել թէ Արլէզները, Աւեստայի՝ Վենսիսասի կես, շուն կես գայլ Տրուժ-Նասուն եղած ըլլան, որուն պաշտօնն է պաշտպանել իր տէրը օտարին յարձակումներուն դէմ, ու Արան Խորհան-Աւեսասի բազմութիւն ֆրավաշներէն (ոգի) Պերեգիժնուի որդին Արան եղած ըլլայ, զոր Խորենացին իբրեւ զիւցազն անձնաւորած անմահացուցած է:

Ե. Վ. Դուրեան կ'ընդունի որ Առդեզները բոլորովին անտեսանելի՝ զուտ առասպելական են. ու իրենց ծագումը կուտայ Պլուտարքոսի էրի կամ Արայի գրոյցին հանելուկին: Առլէզներու պաշտօնը կատարողները, կ'աւելցնէ, են Աքսարաները հնդկական կրօնին մէջ, որոնք շնածէս չեն այլ ցուլի կամ կովի կերպարանք ունին (Անարէ Լըժէվր, Կրօնի եւ Համեմատական դիցաբանութիւններ): Ասոնք բարերար ոգիներ են որ քաջերը կը կենդանացնեն:

Յունական դիցաբանութեան մէջ՝ աստուածները մարդիկը անասունի կը փոխեն՝ պատժելու համար զանոնք, ինչպէս Լիկայոնը գայլի, կամ զանոնք խրատելու, ինչպէս Փիլոմէլը ու Պրոկնէն սոխակի ու ծիծեռնակի, եւ Կիկնոսը կարապի: Հայ աւանդութեանց մէջ ալ նշանաւոր դեր մը կը կատարէ Հազարան պղպուղը զոր Սրուանձտեանց բանաստեղծօրէն նկարագրած է: Թռչունները իրենց զանազան յատկութիւններովը պաշտելի եղած են: Թռչուններու ճախրանքէն հմայութիւններ հանելը ամէն տեղ կը տեսնուի: Պարսկական երգերուն մէջ, աքաղաղին ձայնը դուերը կը հալածէ: Սկանտինաւեան դիցաբանութեան մէջ, Հրաէսպէլը հսկայ արծիւը փոթորիկներ կը հանէ՝ թեւերը բաղխելով: Արիական դիցաբանութեան մէջ արծիւը ու անդղը, երկնային հուրը երկրի վրայ բերած են: Իտալիոյ նուիրական թռչուններէն մէկը, փատիօրը, կը ճանչնայ ծառերուն գաղտնի զօրութիւնը ու զիտէ թէ ուր կը գտնուի հրաշալի մանրագործը (լոշտակը): Ֆրանսայի մէջ փայտփորը կ'իմացնէ գայլերու վոհմակներու յարձակումը. ու Սերվիացիին կը ցուցնէ ջուրերուն ակերը: Գերմանիոյ մէջ կուկուն իր ձայնով զգացնել կուտայ եղանակին, օգին փոխուիլը: Շուէտի մէջ, աղջիկները անոր կը հարցնեն թէ երբ պիտի կարգուին (Ժիրար տը Ռիալ, Համ-դիցաբանութիւն):

Հայարնակ քանի մը տեղերու մէջ, ճամբորդութեան ատեն, ուշադրութիւն կ'ընեն անդղի մը կամ անծեղի մը ճախրելուն ու

կարկաշելուն . եթէ ասոնցմէ մին մէկ անգամ կարկաշէ , անյաջողութիւն կ'ենթադրեն , իսկ եթէ երեք անգամ կարկաշէ՝ յաջողութիւն կը կարծեն : Կաքաւը զարնելու համար ջանքեր կ'ընեն , որովհետեւ կ'ըսեն թէ Քրիստոսի արեան մէջ թաթխուած ըլլալուն համար պէտք է զարնել անիկայ :

*
* *

Ամէն ցեղերու մէջ , ընտանի կենդանիներէն աւելի պաշտօն առած են վայրի գազանները : Առիւծը իրրեւ աստուած նկատուած ու պաշտուած է . ասորմէ վերջը կուգան վագրը , ինձը , եւայլն : Հ. Ալիշան քանի մը յատուկ անուաններ , Առիւծ , Կորիւն , Բնձակ եւայլն , այս կենդանիներու պաշտամունքէն ծագած կը կարծէ :

Այս պաշտօնն ալ կը տեսնենք Աւեստայի Եւանայի (¹) Հաքրաւհայրի (⁷ զլուխ) մէջ՝ ուր վայրենի ու ընտանի կենդանիներու ոգիները յարգել պատուիրուած է :

Կենդանիներու պաշտամունքը կը կնքենք Անտրէ Լըֆէվաի խօսքովը . « Կենդանիները բնութեան մէջ չեն ապրիր միայն . ապրեցան ու կ'ապրին մարդկութեան մէջ իբրեւ արձան , իբրեւ դադախար ու իբրեւ խորհրդանշան »

Բ .

Նախնական մարդը աղօտ կերպով , կարծես , հասկցած էր բոյսերուն այն զօրութիւնը զոր արդի դարը յայտնեց : Գիտէր թէ բոյսերը կ'զգան , կը շնչեն ու հեշտանք մը կը վայելեն : Ծառերուն սոսափիւնը ձայն մըն էր զոր կը լսէր անտառին մէջ . անոնց ճիւղերուն , կոճղին կամ արմատին ճարճատումէն կը կարծէր որ անոնք անձնաւորութիւններ եղած ըլլան : Նսեմաստուեր ծառերուն մէջէն թափանցած լոյսէն՝ սուրբ երկիւղով մը կը համակուէր ու զանոնք կը պաշտէր : Ոգեպաշտութեան այս Ծառապաշտութեան փուլին՝ շատ դժուար է որոշել պաշտուած բուն

(¹) Աւեստա 3 մաս ունի . 1) Վեմսիսա , անանգովէպերու եւ սրբազործուելու օրէնքներու գիրքը . 2) Եւանա , արարողութեանց եւ զոհերու գիրքը . 3) Վիսպերես , Եւանայի յաւելումը :

Բացի ասոնցմէ՝ Պարսիկները ունէին , զանդիկ լեզուաւ , անհասական , ընթանական աղօթքներու եւ օրհնեցումեանց բովանդակութիւն մը , Խոռսա-Աւեստա (Պոսիկ-Աւեստա) կոչուած :

ծառը ու անոր մէջ սլաշտուած զօրութիւնը, ոգին. ոմանք ասոնց ոգիներու պաշտամունքը բազմաստուածութեան շրջանին մէջ կը դնեն:

Երկրագնդի ամէն կողմերը Ծառապաշտութիւնը կը տեսնուի: Հիւս. Ասիոյ եւ Եւրոպայի մէջ ծառերու մասնաւոր պաշտամունք կ'ընծայեն. Եագութիւնը գեղուղէշ ծառերու շուքին տակ եգներ ու ձիեր կը զոհեն, ու անոնց գանկերը ծառին բոլորովը կը շարեն, ու ծառերուն ոգիները երգման մէջ վկայ կը կոչեն:

Հնդկաստանի մէջ, ո՛չ Պրահմանականութիւնը, ո՛չ Պուտտայականութիւնը կրցած են ջնջել Ծառապաշտութիւնը. հոս ծառերն ու անտառներ իրենց աստուածներն ունին, ու չիկա, եւ ոչ մէկ գիւղ, քաղաք՝ որ չունենայ իրեն թիքաշա-պանան կոչուած սրբազան ծառը (*figus religiosa*, *figus indica*): Պուտտա 43 անգամ ծառերու մէջ մարմնացեր է: Պենկալիոյ մէջ Պիշա անուն ծառին նուէր կը տանին բրինձ, դրամ ու զոհեր: Արմաւենին Արաբացոց Քուրէշեանց ցեղին պաշտելի ծառն էր: Ծառերը Յունաստանի մէջ կը պաշտուէին ու դիցուհիներ, ծառանոյշներ (*dryade* եւ *hamadryade*) ունէին:

*
* *
*

Ժողովուրդներուն աւանդավէպերուն մէջ սա հաւատքը կար թէ՛ ծառերը գերբնական զօրութիւն մը ունին իրենց իղձերը կատարելու կամ ազադայ բարիք մը ու մօտալուտ շարիք մը զուգակելու: Գաղիոյ եւ Գերմանիոյ նուիրական անտառները, Սլաններուն եւ Բրուսիացիներուն սրբազան պուրակները պատգամ կուտային եւ հրաշալիքներ կը դործէին: Դեռ, մինչեւ հիմա, Պոհնմիացին, աւազ ուրբաթ օրը, պարտէզ կը վազէ եւ ծառի մը առջեւ ծնրադրելով կ'ըսէ. «Քեզի կ'աղաչեմ, Աստուած, ով ծառ, որ բարի պտուղ տաս»: Հին Յունաստանի Դոգոնէի կաղնիները, Պելաքեանց պատգամատեղին, նուիրական էին: Նուիրական էին նաեւ որքեսոսկը զօր Բաքոսը ստեղծած էր, ձիքեկին՝ Աթենասոյ պարգեւը եւ քցեկին որ ամէն տեղ յարդելի ու սուրը էր (Պր. Լընորման. Մենագրութիւն նուիրական ճանքային, Ա. հատոր): Ս. Գրքին մէջ սրբազան կը նկատուին Լիքանանու մայրերը, Մամբրեի կաղնի, Սաքեկն ու Բեռեկն, Տաւնիկն ու Մորեկին ուր՝ իրրեւ աստուածային ժամադրաւոր՝ Եահվին կը յայտնուէր նահապետներուն եւ մարգարէներուն: Դաւիթ մինչեւ որ տանձերու եւ լալոններու անտառին շնկոցը չի լսեց՝ պատերազմի չեղաւ:

Լատինները պահապան ոգիներու նուիրած էին սօսիները ու իրենց ծննդեան օրուան յիշատակին՝ սօսիի ճիւղերով պսակներ կը նուիրէին անոնց:

Արմաւիրի մօտ յիշուած Սօսեաց անհատն էր Հայոց պատգամաւորներն՝ որուն մեզմ կամ սաստիկ սօսափիւնէն հին Հայերը, ըստ Խորենացիին, այլ եւ այլ հմայութիւններ կը հանէին, եւ կը հաւատային թէ այս սօսիւններուն մէջէն կը լսէին նախնեաց ոգիներուն ձայնը: Յով. կաթողիկոսն ալ Խորենացիին հետեւելով՝ այս հաւատքը կը յիշէ: Գաւազան, կերպով մը չուգեր ընդունիլ թէ Արմենակայ տնունով անտառ մը եղած ըլլայ Հայկազանց ատեն: Բայց անտառներուն ծառերուն հաւատքին հետքը կը տեսնուի Վանի գիւղացիներուն մէջ: Ասոնք կ'աւանդեն թէ երբ մարդ մը անտառին մէջ մտնի, ու անոր պարագաներէն մէկը անցնի՝ մեռելին ոգին ձայն կը հանէ: Այս ոգին թռչունի փոխուած կը բնակի ծառերուն վրայ, կամ ձեղքուած քներու մէջ:

Գողթանի Որդաւատ տանին եւ Գանձակայ Վարդաշէն գիւղին ու Պիթլիզի լեռնային սրբավայրերը ունին իրենց սօսեաց անտառները կամ պուրակները, իրենց մանրուսեաւ ճիւղերով եւ թփերով: Վանքերու մօտ գտնուած սօսիները անհպելի են եւ սուրբ համարուած:

* * *

Սօսիներու պէս բարձի ծառն ալ պաշտուած է Հայերէն: Շնորհալիի ատեն, Միջագետքի Շամուշատ քաղաքին մէջ, Արեւուրդի կոչուած հայ աղանդաւորներ բարտիին հաւատք կ'ընծայէին, զանոնք զուշացնելու համար յատուկ թուղթ մը գրած է՝ ուր կը պատուիրէ « եւ զբարտի ծառն մի՛ աւելի պատուէք քան զուռին եւ զկաղամախն, եւ զայլս ի ծառոց. եւ մի՛ կարծէք թէ փայտ խաչին Քրիստոսի բարտի էր. ստուծիւն է այդ եւ խաբէութիւն սատանայի՝ որ մոլորեցոյց զձեզ եւ եհան յԱստուծոյ: Քանզի այդ ծառն որ բարտի անուանի, ի կռապաշտութեան ժամանակն ի պաշտօն առեալ էր նոցա, յորս եւ դեւք մտան են ի մարդկանէ երկրպագութիւն ընդունին:» (Ընդհանրական, 225):

Երզնկայի Ս. Կիրակոս վանքն ունի խոշոր բարտի մը որուն բուրբուրքը խեղագործ պտտցնելով կը բժշկի:

Ըստ Պլինիոսի, յունական բարձիին Հերակլէսի պարգեւն էր: Խըրխըզներն ալ մասնաւոր պաշտամունք մը կ'ընծայէին սուրբ համարուած բարտիին (Ժիրար տը Ռիալ, Համ. դիցաբանութիւն): Հայոց բարտիին տեղ Սկանտինաւեան էսսայի գիցաբանութեան մէջ Գիւնի ծառը (իւտրազը) հրաշալի է. անոր արմատէն կը բլլէր Միւր (յիշողութիւն) կոչուած աղբիւրը, կեանքի ու գիտութեան աղբիւրը, որուն ջուրը կիսաշար կոչուած եղնիկը կը խմէր ամէն առտու: Օրին մէկը, Օտէն Աստուածը եկաւ անկից ուսմով մը ջուր խմելու, այն ատեն կրցաւ խմել՝

երբ իր աչքերուն մէջը հոն գրաւ ձգեց (Անտէրսոն, Սկանսինաւեան դիցաբանութիւն) :

Ժողովուրդին մէջ սա սնապաշտութիւնը կայ որ՝ վանքերու մօտ գտնուած ծառերը սուրբ են եւ զանոնք կտրողը կ'այսահարի : Երզնկայի Գառնիկ ճգնաւորին վանքին Արսուն կոչուած ծառէն եթէ ձիւղ մը փրցուի՝ արիւն կը վազէ, ու սստաքանցը խփոյն կը մեռնի : Վասպուրականի Ախանց Ս. Գեորգ վանքին հացի ծառերը հրաշք դործելու զօրութիւնը ունին, անոր խտնի կը ծխեն, անոր տերեւներովը կը լուացուին : Ու կ'աւանդեն նաեւ թէ՛ Ծաղկազարդի ուռենիները եթէ տընկալն՝ անոնցմով հրաշքներ կը գործուին :

*

*

Սօսի, Բարտի ու Գիհի նուիրական ծառերէն վերջը նուիրական համարուած են Լոռայի, Փեկունա ու Համապրամ բոյսերը :

Լոշտակը (Մանրաւոր) իր երկձիւղ արմատով՝ մարդոց բարձերուն ու սրունքներուն նմանելուն համար՝ Մարդասունկ, Մարդախոտ ու Մարդածաղիկ կոչուած է : Ասոր զօրութեամբ գաղանները ու սողունները կը կենան եւ Ալեքսանտր թագաւորը իշխանութիւն վարած ու շատ բան ըրած էր : Լոշտակը կը հանեն երբ Մարեխ (Հրատ) մարտակը Խոյ կամ Այծեղջիւր աստեղատունին մէջ գտնուի. օրն ալ Գ. օր է, արեւուն ցաթած ատեն, ասոր բոլորտիքը փորելով՝ երբ առկա կը մնայ, չուան մը կ'առնեն սրուն մէկ ծայրը քաղցած շունի մը վիզին ու միւս ծայրը լոշտակին կապելով՝ կը փախչին : Ծունը լոշտակը քաշել հանելէն վերջ՝ կը սատկի : Ասիկայ իրեւ գեղ կը գործածուի, ինչպէս Եգնիկ ալ կը գրէ «Մանրաւորն եթէ ոք լոկ ուտիցէ՝ սատակիչ է, եւ խառնեալ ընդ այլ արմատս՝ քնածու լինի քնահատաց : » Եղծ աղանդոց Ա. Ժե : Իտալիոյ Ապուլիոյ գաւառին գեղացիները՝ փոխանակ չունի՝ փայտ մը կը կապեն լոշտակին ու շուանով կը քաշեն :

Փենուճային համար որ կը կոչուի նաեւ խաչախաչ, փահանայասակ, կ'ըսեն, «եթէ կտրես՝ մէջն գետ խաչ է» . ասիկա հանելու ատեն տղթք, աւետարան կը կարդան : Փենուճան դիւահալած զօրութիւն ունի : Համոսփիւռին (համոսպրամ) հաւատքը կը յայտնէ Մխիթար Հեփաղի բժիշկը, եւ կ'ըսէ թէ խնդրողներուն, զիշերը, աւելի սլայծառ կը տեսնուի (Հ. Ալիշան. Հին հաւաստի եւ Հայքունակ) :

Արեգակնաւ մայր, Արեւոտիկ բոյսերն ալ զիցարանական հետք մը կը կրեն, ինչպէս զիտել արուած է Հայրուսակի վրայ քըննադատական յօդուածին մէջ : Գանի մը պտուղներու մասնաւորապէս խաղողին պահքը ոգեպաշտութեան մէկ նշմարն է :

Հայրենի աւանդութեանց տեղեակ Երզնկացի մը որթետունկին ծագումը սապէս մեկնեց ինծի: — Օր մը, Աստուած Հայր Աբրահամու տունը հիւր կ'իջնէ: Հայր Աբրահամ իր հիւրը պատուելու համար՝ որթ մը կը մորթէ: Միսը ուտելէն վերջ՝ սակորները դուրսը տեղ մը կը աընկեն: Քիչ մը վերջը՝ կովը եկաւ բառաչելով իր որթը վնտուեց: Աստուած զթալով անասունին վրայ՝ բոլոր սակորները ժողվեց ու նորէն որթը ստեղծեց: Մէկ սակորը դուրսը մնացած էր, ան ալ անկեց հողին մէջ ու որթետունկը բուսցուց: Այս հրաշքին համար՝ պատուիրեց որ խաղողին պահքը պահեն մինչեւ Տիրամօր տանը:

Վետայի Սոման ու Աւեստայի Հառնան, ու չառ ասլերու բարի ու չարի գիտութեան ծառին՝ բնագանցական, այլարանական զոյն տալը Ոգեպաշտութեան մէկ հետքն է:

Գ.

Քարերու, ժայռերու եւ շենքերու պաշտամունքը նախնական մարդուն շրջանէն կը սկսի: Հիւս. Ասիոյ ժողովուրդները անտաշ ու տաշուած քարերուն պաշտամունք կ'ընծայեն: Սիւպերիոյ մէջ պզտիկ քարերը, իբրեւ բժժանք (gris-gris) կը նկատուին: Թաթարներն ու իւրթըզները մասնաւորապէս կը պաշտեն Ալպեանց լեռներուն ժայռերը որոնք սրածայր կոթողներու կը նմանին:

Մենհիրներու⁽¹⁾ նմանող քարերու պաշտամունքը աւելի տարածուած է Հնդկաստանի անարի ժողովուրդներուն մէջ: Հար. Հնդկաստանի մէջ 5 կարմրավայլ քարեր, զոր Պրահմանական ազգեցութեամբ հիւնգ թանգու կը կոչեն՝ ստացուածքի պահապան կը նկատուին. եւ տեղ տեղ ալ կը հաւատան թէ մեռնողներուն ոգիները քարերու մէջ մարմնացեր են:

Սեմական ժողովուրդներու մէջ Քարապաշտութեան նշաններ կը տեսնուին: Այն քարը զոր Յակոբ Նահապետ իրեն իրեւ բարձ ըրաւ՝ պաշտուած քարերէն մէկն էր ու նուիրական հանգամանք մը ունէր: «Չարթեաւ Յակոբ ի քնոյ անտի իւրմէ եւ ասէ. Տէր է ի տեղւոջս յայնմիկ, եւ ես ոչ զիտէի: Չահի հարաւ եւ ասէ. Ահեզի իմն է տեղիս այն, եւ ոչ է սա եթէ ոչ տուն Աստուծոյ, եւ այս է զուռն երկնից:

(1) Մենհիրները կամ Բիւզանները՝ հողէն վեր պցուած հսկայ սրածայր քարեր են, ընդհանրապէս սեւցած: Մենհիրները կը տեսնուին Թրանսայի, Անգլիոյ, Վարոքի, ձկալիւի, Պաղասի եւ Հնդկաստանի մէջ:

Եւ յարեաւ Յակոբ ըստ առաւօտն, եւ առ զվէմն զոր եղ ընդ սնարս իւր, եւ կանդնեաց զնա արձան, եւ արի իւզ ի զլուս նոցա:» (Ծննդ. ԻԲ. 16, 17, 18):

Սեմական երկիրներու կամ անոնց ազդեցութիւնը կրած ցեղերու մէջ Բեք-եղ, Բեքիլ (Տուն Աստուծոյ) կոչուած քարեր յաճախ տեսնուած են: Պլաինոս բնապատումը կ'ըսէ թէ այս բէթ-էլները, ժողովուրդին կարծիքով, երկնքէն ինկած օդաքարեր էին եւ կամ հրաշալի ծագում մը ունէին: Բէթ-էլները, ընդհանրապէս սեւ էին, ինչպէս Քաղդէաստանի Ուրուգ աստուածին տաճարին 7 սեւ քարերը սրոնք, յետոյ, բազմաստուածեան չրջանին, եօթը մոլորակները ներկայացուցին: Անոնք սրոնք մէնհիրներ են՝ անհամար անթիւ են Սեմական երկրաշարին մէջ:

Յունական, Իտալական եւ Կեղտական ղիցարանութեան մէջ քարերու պաշտամունքը շատ տարածուած էր: Նորվեկիոյ գիւղացիները մասնաւոր խնամքով, ամէն հինգ շաբթի գիշեր, կըր քարերը կը լուան ու անոնց դարեջուր կը նուիրեն:

*
*
*

Հայարնակ ամէն տեղեր ունին իրենց խաչքարերը, սուրբ փառերը, որոնց վրայ սուրբի մը ձեռքին, ոտքին եւ կամ անոր հեծած ձիուն ոտքին հետքերը կը տեսնուին: Արտամետու քով հսկայ քար մը կայ սրուն համար ժողովուրդը կ'ըսէ թէ՝ երբ Շամիրամ համանուն աւուն փորել կուտար՝ խոշոր քարի մը հանդիպեցաւ: Այն կախարդ կինը իր 40 ձիւղերու բաժնուած ծամերով այդ անձունի քարը բռնեց ու նետեց Արտամետու կողմերը: Դեռ այդ ժայռին վրայ կը տեսնուին ծամերուն նշանները, երդնկայի Ս. Լուսաւորիչ վանքին մօտերը դռնուած ժայռին մասին աւանդութիւն մը կը պատմուի թէ՝ երբ Լուսաւորիչ ու Տրդատի վանքը կը շինէին, անգամ մը՝ Տրդատ Լուսաւորչին աղօթքէն ձանձրացած՝ դիտողութիւն յայտնեց: Սուրբը դադրեցուց աղօթքը, ու Տրդատ կրեւով տեղէն չի կրցաւ շարժիլ. քարը կռնակէն վար ինկաւ դաշտին մէջ մնաց: Այս քարին վրայ ալ Տրդատին կռնակին հետքը կայ: Դարձեալ այս վանքին մօտ գտնուած Մարիամ կոչուած քարայրէն կաթիլ կաթիլ կաթ կը կաթէ: Ջերմեաւանդները անոր տակ կ'երթան կը կենան որ իրենց վրայ կաթէ, այն հաւատքով թէ կամ իրենց հիւանդութեան բժշկութիւն եւ կամ չնորհք մը պիտի ընդունին: Ասոր նման ալ Տոսպ գաւառին Անդղի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ փորուած քարա-

սեղան մը կայ ուրիշ անընդհատ իւր կը կաթէ որ հիւանդները կը բժշկէ:

Բզնունեաց ծովուն շրջակաները բազմաթիւ քուխ-մանուկներու ուխտատեղիներ կան զոր Ե. Վ. Դուրեան կը նոյնացնէ Տոյմեններու⁽¹⁾ հետ: Թուխ-մանուկները ընդհանրապէս ճախնային տեղեր կը լլան: Ժողովուրդը՝ հաւատքով, ջերմեանդուլթեամբ ասոնց կը նուիրէ խունկ, մամ եւ ուրիշ պատուական նուէրներ: Ժողովուրդը իր ուխտը կատարելէն վերջ՝ Թուխ-մանուկներու քարերուն, ժայռերուն, ծառերուն վրայ կը կապէ իր ex-voto (ուխտ), աւանդական սնտալաշտութիւն մը որ ամէն տեղ կը տեսնուի: Անձեւացեաց Կանգոռառ եւ Ագռառի քար լեռներուն Դարբնեաց քարայրը դեւերով լեցուած էր, ու քիչ մը հեռու Բոռք անուն լեռնակողմը կային վիշապարնակ քարայրներ:

Հին Քարապաշտութեան մէկ նշանը կը տեսնենք Ագաթանգեղոսի մէջ ուր Լուսաւորիչ կը յորդորէ «Ի բաց թողուլ այսուհետեւ զալժուլթեանն սլաշտամունսդ, զքարեղէն եւ զփայտեղէն, . . . պատկերացդ, զի սուտեն եւ անտի:» «Ապա թէ յակամայ տգիտութեան մեղացն՝ ի քարապաշտ ի փայտապաշտութենէդ սրբեալ լիջիք, եւ զբարութիւն արքայութեան երկնից յանձինս ձեր ընկալիք:»

Յունական դիցաբանութեան մէջ մարդիկ իրրեւ պատիժ քարի կը փոխուին: Պըւտարքոս կ'աւանդէ թէ Միհրը տեսնելով որ իրեն կին չեն ուզեր տալ՝ քարէ մը կը ծնի Դիորիոսը. բայց սա իր յանդգնութեան համար քարալեւ մը կը դառնայ: Այն աւանդութենէն աւելի ճիշտ, գեղեցիկ է Ակոքի կոչուած քարին աւանդավէտը զոր Շաքարեան «Ծաղիկ»-ի նախորդ թուով պատմեց:

* * *

Լեռներու բարձունքը սուրբ համարուած են, ուր կը բնակին աստուածներ կամ ոգիներ: Բայ ի այն հանգամանքէն՝ լեռներու ահարկու տեսքը, անոնց հրալեզու հրաբուլիները, վար գահավիժող ահեղամը-

(1) Տօլմէները, հարժ գետնի վրայ խառն վրայ դրուած հորիզոնական սալաքարերէ յիշատակաւաններ են: Սալաքարեկն շինուած են բազմաթիւ խցիկներ որոնց առջեւ կայ գաւիթ մը կամ մուտքի ներանցք մը խցիկին մէջ միակողմանի դրուած քարերը սին կամ նեցուկ կը կոչուին:

Տօլմէն բնիսն լեզուով կը նշանակէ քարանդակ, որոնց հնագոյն բոսթիւ կը կոչուին: Տօլմէները Դեմմիայ մէջ հիւսնեկրապիւն (նկայից գերեզման) անունը կը կրեն:

Բացի կեղծ. Եւրոպայէն, կան նաեւ Անգլիոյ: Գաւառիոյ խիմէի ու Ալբիկայի մէջ (Մարոքի մինչեւ Թրիքոյի): — Գ. իւ Մորթիէ, Նախապատմական հնախօսութիւն կամ Հնագազգութիւն (Paleoethnologic)

առնել ճիւղակայունները, անոնց անդունդէն լսուած խուլ որոտումները, բնական է որ, մարդուն երկիւղածախառն հաւատք մը պիտի ազդէին: Սալնաձորի (Պիթլիա) մէջ բարձր լեռներու զազաթները նուիրական համարուած են՝ սրբալայր մ'ըլլալուն համար: Լեռներու կոնաձեւ սարերը սրոնք կրային կազմուածք ունին ճարտու կը կոչուին ու սուրը կը համարուին:

Լեռներուն ամենանուիրականն է Մասիսը որուն Ազատ կոչուիլը Հ. Ալիշան իր Արարատ երկասիրութեան մէջ կը համարի յանուն 28 եազաթաներէն մէկուն: Վանայ եւ Գեղամայ ծովերու շրջակայքը գտնուած հրաբխային լեռները, Վարազ, Գրգուր եւ Ներրովթ, Սիւիան ու Թոնտրակ, ու Գեղարքունեայ լեռները եւ Արագած, Դարանաղեանց Մանի լեռը սրբազնացած էին:

Նպաս լեռն ալ պաշտուած պէտք էր ըլլար Աւետայի մէջ, ջուրերու արու ոգին Արար-Նապար կը կոչուի, որուն Բնավայրը եղած պիտի ըլլայ մեր Նպատը, զոր նոյն Արար-Նապար անունով կոչուած կը համարի տը Հարէլ Պեճիգաղի արեւելագէտը իր Աւետայի թարգմանութեան մէջ:

Դ.

Քարերէն ու լեռներէն աւելի՝ ջուրը իր զանազան երեւոյթներով ու տեսակներով նախնական մարդուն երեւակայութեան մէջ հաւատք մը պիտի ծագէր: — Ծովը, իր մակընթացութեամբը ու տեղատուութեամբը, կենդանի էակի մը ազդեցութիւնը կ'ընէր. իր զայրացած կահակներու վէտվտումներովը մարդուն չարիք կը սպառնար: Բարեհամ սղբիւրը, վճիտ լիճը, կարկաջածայն առունները մարդուն պաշտելի առարկայներ էին: Ջուրերու մանուածապատ, ահեղածայն, սիգածեմ ընթացքը աստուածի մը դօրութիւնը կ'ազդէր:

Զրապաշտութիւնը Հնդկաստանի մէջ դեռ մինչեւ հիմայ նշանաւոր է. Գանգա, Եամունա, Ներպուտա գետերուն պաշտամունքը կը շարունակուի Պրահմանական վարդապետութեան մէջ: Աւետայի մէջ ջուրին պաշտամունքը բնագանցական գոյն մը առած է. ջուրը կը կոչուի Վանուիլ (սուրբ), Վանիսրա (պայծառ) ու Մագքահարա (Արամազդա՝ ծին): — Տը Հարէլ. Աւետա: Ջուրը 28 եազաթաներէն մէկն էր, Արտաիջուր-Անանիսը(1), որ է երկնային ջրոյ աղբիւրը: Իգական ոգի մըն

(1) Արտաիջուր — Անանիս կազմուած է սա բառերէն. ars տարածուն, սուրա գորտ ու Ենանիս, մարտ, անսպարս:

Մեր Հայերէն ջուր բառն ալ, ըստ Մ. Էմինի, Արտաիջուրի վերջի վանկէն սիւսած է:

էր, ունէր օրհներգութիւններ Եասնայի եւ Խորտահ-Աւետայի մէջ. անոր բարիքը վայելելու համար զոհեր կ'ընծայէին: Ահուրա-Մազդա կը պատուիրէր Զրադաշտի որ յարգէր ու պաշտէր Արտուրջուր-Անահիտը, լայն ընթացքով, որ հիւանդութիւնները կը բժշկէ, դեւերը կը հալածէ, որ կեանք կուտայ արարածներուն, որ մարդիկը կը մաքրէ իրենց ազտերէն եւ կիներուն արգանդը կը սրբէ եւ որ անոնց ստինքներուն կաթ կուտայ: — Հերոդոտոս կը պատմէ թէ Պարսիկները գետերը կը պաշտէին: Քսերքսէս, Մարտիան պատերազմներուն ատեն. Հելլեսպոնտոսը գաւազանով ծեծել տուաւ, յետոյ անոր զոհեր ընելով պաշտպանութիւն խնդրեց:

Եգիպտացիները Նեղոսը կը պաշտէին ու անոր զոհեր կ'ընէին: Յոյնը իր սրբազնացած Ալիէոսը, Սպերկիոսը, Աքելայոսը ու Սկամանդրոսը ունէր, ու բազմաստուածեան չըջանին՝ գետակներուն ու աղբիւրներուն յաւերժահարսները: Հուսայեցին՝ բաց ի գետերէ ու աղբիւրնէ՝ ի՞նչ մասնաւոր պաշտամունք կ'ընծայէր լեռներու բարձունքը գտնուած լճակներուն: Միջին դարուն եւ արդի Ֆրանսական ու անգլիական ժողովուրդներու պաշտամունքները հին Կեղզական ջրապաշտութեան հետքեր են: Կեղտերը աքաղաղ եւ հաւ կը գնուին աղբիւրներու: Հին ու Նոր Գերմանիա ունի գետերու, լիճերու եւ աղբիւրներու պաշտամունքը: Փրանսայի Լուրսին ուխտագնացութիւնը հաշակաւոր է, որուն վրայ վէպ մը գրեց Զոլա:

Սլաւները՝ գետերը, լիճերը եւ աղբիւրները կը պաշտէին. Վոլկա, Տօն եւ ուրիշներ պաշտելի գետեր էին ու ասոնց մասին բազմաթիւ աւանդութիւններ ունին:

Զուրը Ադատացիներուն ու Բարեւաքիներուն մէջ, ընտանցօրէն, մուգապաշտութեան դոյնով ըմբռնուած է: Զուրի մը կերպարանք ունէր եւ կը կոչուէր կաշ կիւսնա զուռապ (Ովկիանոսի մեծ ձուկը): Մասնաւոր պաշտամունք կ'ընծայէին Նփրատի եւ Տիգրիսի ու ասոնց նուիրուած օրհներգութիւններ ունէին: (Ֆր. Լընորման, Թաֆուռն գիտութիւն Ասիոյ մէջ:

* * *

Գետերու ափունքը կամ աղբիւրները Հայոց մէջ սրբազան նկատուած էին. հոն կը թափէին ջուրին քրոջը, կրակին, մոխիրը: Պիլիլիսի մէջ ջրոյ աղը սուրբ համարուած է. Թուխ-մանուկներու ջուրերը հիւանդները կը բժշկեն: Վաղած ջուրերը, Խաթունակն անունով, Տիրամօր նուիրուած

են: Լիմէն տեղ շոյս-աղբիւրներ, կարնաղբիւրներ կը տեսնուին, հրա-
շագործութեամբ լցուած: Կաթնաղբիւրներու հրաշքներէն մին է կաթ-
չունեցող կնիկներուն ստինքներուն կաթ տալ: Նարեկ գիւղին մէջ, Նա-
րեկացիին աղօթած տեղը, առատ ջուր մը կը բոխի ու քար կը կտրի,
այն պատճառաւ որ՝ Նարեկացին չէ ուզած որ իր հրաշքով լողսած ու իր
պապակը յագեցուցած ջուրէն մէկը խմէ: Եթէ մէկը յանդգնի խմել՝
ջուրը խմողին փորին մէջ քար կը կտրի:

Հայոց վարդապառը՝ Զրհեղեղին աւանդութեան հետ զուգարսառն՝
Հայոց ջրապաշտութեան տօնն է, որուն յիշատակին համար ջրոյ ցօղ-
մունք կ'ընեն ու խաղեր կը կատարեն:

Երգնկայի գիւղացիները Եփրատին մասին հրաշքներ կը պատմեն:
Կ'ըսեն, եթէ տղայ մը հիւանդկախ ըլլայ, Եփրատ գետը կը տանին
ու երեք օր կը լողցնեն: Երեք օրէն յետոյ տղան կը մեռնի եւ կամ
կ'աղեկնայ: Մայրը մոմեր առած ձեռքը՝ գետին եզերքը կը պտըտի ըսե-
լով՝ Եթէ քուկինն է՝ քեզի, իսկ եթէ իմինն է՝ լեցուր տուր: Յետոյ
մոմերը կը բերէ վանքի մը խորանին առջեւ կը վառէ:

Երասխի եւ ուրիշ գետերու հաւատքի մը նշան չի տեսանք՝ նոյն խոյ
Ժողովուրդին բերնին մէջ:

ԴԱԻԻԹ ԽԱԶԿԵԱՆ

ՓՇՈՒՐ ՄԸ ՀԻՆԵՆ

Մաշխարացի Կարօֆի

Դրմպը՛ն, դրմպը՛ն, դը՛մպ, դը՛մպ, դրմպը՛ն — Ես պընքիկ աղջիկ
մի՛խ — Եօքն աղբիւր ջրիկ իմ, — Եօքն ծառի նոյնի իմ, — Եօքն ծաղիկ
բերքիկ իմ, — Ես աղջիկն իմ վնկուկն իմ, —

Դրմպը՛ն, դրմպը՛ն, դը՛մպ, դը՛մպ, դրմպը՛ն — Էյե՛ֆ, Էլեֆ, աշ-
խընե, — Արեւներդիք մաղուե ե — Օրն ամեն օր չըմանիր — Գարնան
արեւ ցեքե ե — Էս օր վնակ վնկառուկ — Քընծ արեւը ջուս Էլեֆ:

Դրմալը՛ն, դրմալը՛ն դրմալ դրմալ դրմալը — Էրդիք, երդիք, ձեռնո՞ւք, — Ունեցողը նորն հագնի, — Չունեցողին դուք տու՞ք, — Ես վնակին աջսիկն եմ — Շատ շատ բարեւ բերեւ եմ — Օրն ամեն օր չըմանիր — Քրնձ արեւը ջուս էլիք :

Դրմալը՛ն դրմալը՛ն դրմալ դրմալ դրմալը — Ինչ կուգեիք կուսայի — Կարմիր կուծա լիք բարիք — Օղեր, ապուհան մասնի — Վնակ առեք վնկուկի — Դրմալը՛ն, դրմալը՛ն, դրմալ դրմալ դրմալը՛ն :

Անոնք ալ գաղթաւոր ճային ու ձիներուն պէս ձմեռն իրենց առանձին մօրուտն ու մթնոլորտը կը գտնեն . երեք ամիս չորս ամիս երբեմն՝ մութէն լոյս սլացիկ՝ մամուկի նայուածքը կունենան տրտում, սպառած ու խայծղանի սեւութիւններու մէջ լայնցած կատուի աչքերով : Երեք-չորս ամիս իրարու վրայ անարեւ՝ երդիքն է անոնց լայն ու լոյս երկինքը, այդչափն ալ եթէ վառ կապոյտին անուշ երազները կաթէր, կամ՝ գիշերը գտնէ՝ բացթողուելով մէկ-երկու աղքատ աստղերու ճամբորդութիւնը տեսնէին վարկները, այն խեղճերը՝ որ իրկուն կ'ըլլայ չըլլար, դուռ, երդիք կը խծկեն, ճրագնին կը վառեն, պատրոյկին ծայրը կըլնիկ մը լոյս կախելով, քիչ վերջը ճրագնին կը մարեն, որ պահ մը քրնանալէ առաջ քանի մը անորոշ ու տարտամ վայրկեաններ՝ աչուրնին ձեղունին սեւեռած՝ շերտ մը ալօտ ու խուսափուկ լուսնակին լոյսն ալ շատ պիտի սեպէին — անոնց թողէք պատմել թէ՛ ինչչափ ահաւոր ու չըջանաւոր տառապանքի կեանք մը պիտի ըլլայ հոն գերեզման կոչուած խռոջներուն քար առիքին ու անկողնին ներքեւ : Անոնք են, որ անհամբեր դարնան դուռըները բացուելուն կսպասեն, անոնց մէջէն ալ շատ աւելի այն մունջ հարսներն ու հորթուկ աղջիկները, որ գիշերը ցորեկին խառնած հարաւի հովերուն կը նային, ե՛րբ պիտի թեւածեն գան մտքի շունչով տաքուկ հարաւները, տանիքին ու դաշտին ձիւնն հալեն, ծմակները քրքրեն, խրունկն ու խմուրծուկը արթնցնեն, ծիծեռնիկին ու արագիկին կարաւանները հանեն, դուռս թափին իրենք ալ խումբ խումբ, դաշտի բանջարի ելլեն հեռատանները, ջիջկուկը, ցորնուկը, կորկտուկը, փշուկն ու քուչմաթը ծրարեն, ազատ ու շողուն արեւուն տակ քրոջ ու ներոջ մտերմութիւններ փոխանակեն, պատմեն տանը անցուդարձէն ու ցաւերէն, սրտերու վրայ կաղճի առուակներուն հետքով սիկ ու խիճ ձգած են, որ զիպուելով տակաւ ու մոռցուելով անոնց ձեղքուածներէն օր մըն ալ օձի ու կարիճի սողկոտուլը վախը պիտի տիրէ :

Յաւեր, պատրանքներ, հոգի հաշմող կրակ ու լոյս ըղձանքներ որ այսօր ալ վաղն ալ ինկած տեղերնին մնան պիտի ու ամէն հաւանակաւնութեամբ ջուրն լայնան, մէկիկ մէկիկ արեւ պիտի հանեն մեր գեղջու-

հիները որ համր են կը կարծէինք, աղջիկներուն համար կըսէինք, հորթուկի բուրթ հոգին կը կրեն: Անոնք ալ ամբողջութիւն մը սակայն, անոնց մէջ ալ մոռցուած չէ այն զգացումէն ու զգայնութենէն որ մեծ քաղքի խաթունները թուլարձակ իրենց շրթունքին վրայ պահելու երջանկութիւնն ունին:

Զինները կը հալին, ծիծեռնիկը կը դառնայ, արօրին ու սայլին ճռինչը աշխարհք կը լեցնէ, կաղերէն ու կատուններէն զատ մարդ չի մնար թմրին եղբրքը, տուն զոմ պարսլուած՝ բակին գամբուն ու գութիկն անգամ դաշտին երեսը ու իրենց տեղը հոտաղներուն ետեւ՝ բան մը կ'ընեն, անոնցմէ մօտ եւ հեռուն փողի, թմբուկի եւ իրարու մէջ անցուած արձագանքներով շաշու ճայներու կոհակներ կուգան կը պայթին տկանջիդ մէջ, որմէ սոսկալ չ'ըլլար, կը հասկնան թէ՛ հոն բարտի կոճին վրայ կայինն է որ խուլ, թանձր զօղեր կը տարտղնէ. ընձուզ մը սուր բառաջովը դարպաս կընէ իր նիրական մողին քովերը:

Մօտէն հեռուէն այս ձայնն ու այս խժղուքները ժամիչ հոգոսկին կըսր հնչակէն ծնած, անծեղին ու կեռնեխին շաղակրատութիւններէն կազմուած. վայրի ազանին իր մեղամաղձոտ վայիւններով, դեղին պիծակն ու բոռն անգամ իրենց սրինգով ու ջութակով. գարունին երգը կը դաշնակաւորեն, ամէն կողմ վարթնում ու եռուզեռ, անորակելի մեքենայի մը յարուցած բամբ շփնդը կը լսես ականջիդ տակ որուն շարժումն ու շրջըջումը անդին շատ հեռուն տեսներու ալ զգայութիւնը կունենան. հովերուն մղելին ունումը կաղնիին ու մացաւուտին ծոցին մէջ, հովիւին ու լծուարին զլտորտիող խաղերը հովերու մկաններուն վրայ փշրտած, մանուկ առուակներու ճվլտուքն ու կարկաճը դափի ու բոժոժիկի կտրտուկ զընզընկոցներով, բնութեան երաժշտութիւնը լայն ծաւալուն ու գզլիւիչ՝ բնութեան հմայող պատկերին հետ, ամենէն մեծը, ամենէն պզտիկը, սա խոշոր ձողնակին ու բաղեղին հետ անմիջապէս այն անհուն ու անանուն ծլարձակումներն ասեղէն պզտիկ ու կորեկի զլխով, ասոնք ալ ծաղկապսակ ու խառնուտիկ օդը խնկաւէտելու պաշտօնով, պզտիկ համեստ ծաղիկներ, որ առտուան ցօղով կը բացուին, իրիկուան վերջալոյսին կը մեռնին, այս ամէնքը որ կը տեսնենք ու այն շատը՝ բիւրաւորները որ հեռուն կը մնան մեզնէ, անմիջական մոռացում մը կը բերեն ձմռան գորշութիւններուն ու այն ատենի հոգիի կծկումներուն՝ մահուան չափ դժուար: Մոռացում մութ առիքին ու սեւ սեւ վիշտերուն, հիմայ գործիքի զգացումն է տիրապետողը, անհուն սքանչացումի գեղում մը կը պոռթկայ սրտերէ, գարս'ւնը:

Տեղի տանք որ այս սիրակաթ երգերուն ու ծաղկալից դաշտերուն մէջէն անցներով մեր գեղջիկահիներն ալ դէպ ի վիճակ իրենց ճամբորդութիւնն ընեն. ձմռան թնձուկը չի կայ երեսնին, հիմայ ամէն բան

մուռցած կ'երեւան , հարսնեւորի յորդ ճառագայթումը կը խողայ անոնց պարզուած ճակտին վրայ , ձեռքերն զատած չեն գործէ , խեցի միշտ կ'անակնին կը մնայ . այդչափն ալ հոգ չէր , իրարու քով ու ճանրուն մէջ կը գտնուին , «վճակը , հա՛ , տխրներ , վաղը վճակ» ձայն մըն է որ կը փրթի ու կը տարածուի գեղին մէկ ծայրէն միւսը . չորեքշաբթիէն հինգշաբթի լոյս՝ գիշերը տարիի ծանրութիւնը կուտայ : Մայիսի 11 ի հինգշաբթի առաւօտ անտարակոյս թէ սուտն անցած իրաւ վիճակն է , գեղին փողոցները Զատիկուանին պէս ուժգին ոգեւորութեան մէջ կ'երեւան , դրամները վրայէ վրայ տարիի մը դործունեութեան հաւասար կռիւններ կը թողուն . ան դռնէն հարս մը լուսաղիծ հեաքով , սըկէ տիկին աղջիկ մը թիթեռնիկի թռիչքով , ամէն կողմէ շնչատառ վազք մը , կիցի խուսափուկ երթեւեկ մը ճամբուն լայնքն ու երկայնքը , ժամանակ չեն տար երեսնին շեշտ նայուածք մը ընելու , քիչ մը խալինք , քիչ մըն ալ օրուան համարձակութենէն իրար խառնած կարեւոր դարձ մը ընելու վէս երեւոյթն ունին , ձեռքի մեքենական շարժում մը , գլխի հաստատական երեքում մը , կիսատ ու խզուկ վանկ մը ու ետեւէ քրքիջներ որ հալին ու մարին ականջիդ մէջ , կը յայտնեն ամբողջութիւններ խօսքի ու սրամիտ հեղնութիւններու , սլզմիկ սաւիթ մըն ալ պատրաստ քթի ու շրթունքի վրայ պահելով : «Կուլթիկ պոչերը երեք հատ հիսերէ օր՝ իրեք շաբաթէն թմալուկով , դուռնայով՝ առնանցը էրթայ» . ուրիշի մը համար « Ջէնկով ջորի կլմանի , մըյա՛ , տնունն չիկայ թանջուր էտենին կախեր են ջանջուլ » . դամբու աչք ունի , ընտացու կուլթա կըմանի , կարգուէր նը՝ տասը բուտի տէր կըլէր , եւն :

Այսպէս խօսելով , կատակելով կերթան կը լեցունին սենեակ մը կամ լոյն ծածքի մը տակ որ դուրսէն զատուած ըլլալու առանձնութիւնն ունի . ամէն մէկը ուտելիքի պաշար մը անպատճառ մուռցած չափտի ըլլայ , 25—30 կին աղջիկ կուշտ ճաշ մը կ'ընեն հետերնին բերածներով , օրուան կերածներէն տարբեր ու անուշահամ : Ճաշի տտեն մէկ քանիններուն պաշտօն տրուած է խաղեր ու հէնէքներ ընել ծափի ու վափի միացմամբ , եթէ չի կայ վերջինը , մէյմէկ կոնք կը ծեծեն , բայց դափ մը միշտ 5—10 տնւորներու մէջ՝ կըլլայ անպատճառ :

Ճաշէն ետքը պատրաստած արդէն վարդադոյն կոյս կո՛թ մը ջուր չի տեսած՝ կը լեցնեն եօթն աղբիւրներէ ժողոված ջրերով , եօթը տեսակ ծաղիկով ու ձիւղերով եւն . կուտան աղջկան մը ուսը ու ամէնքը մէկանց սենեակէն դուրս գալով թափոր մը կը կազմեն գեղէն դուրս սուրբին ոտքն երթալու :

Կուժաբարձ պարիկը թափորին առջեւէն կը քալէ յամբ , հալարտ ու գուարթ . երկու հոգի անոր քովերը օգնելու պատրաստ՝ անկէ չեն զատուիր , ամենէն ճոխ արդոււարդն } ու գեղեցկութիւնը ասոնց վրայ կը

փայլի, ու միւսները հարսներու խումբէն յաւէտ, վճկին երգը կը թռցնեն չորս կողմերնին. «Էլէք Էլէք, աջխըներ, արեւն էրդէք մա-
ղուեր է, օրն ամէն օր չըլմանիր, զարնան արեւ ցեթեր է,» ու դափը՝
զըմպըռ, զըմպըռ, զըմպ, զըմպըռ, իր սեղմուկ ու տաշկոտ շեշտե-
րուն միացուցած՝ Եղական հարսներէ մը խնծիկը կը ցանցընէ:» Երի-
տասարդներ անոնց շուրջը ու շուքերուն վրայէն քալելու չափ մօտիկ-
ցած՝ տեսարանին դիտող մը ըլլալէ զոտ ալ ուրիշ կերպով կուսցնին
չեն կրնար երկնցնել. միայն տնոնք որ նշանած ունին, անոնց հրճուանքն
ու հպարտութիւնն է որ աշխարհքի մը հետ չեն փոխուիր՝ ասոնք՝ ի-
րենցիններուն շատ աւելի մօտ՝ ասպետի ուսերով ու անձնուէր պաշտ-
պանի դերեր կը կատարեն: Կատաղի ակնարկներ կը խրկուին այս վեր-
ջիններէն դէպ ի այն անհարկիները որ հեռուէն հետեւելով խումբին,
իրենց երգին ու ձայնորոտմանուն մէջ յայտնած հնչուքներով կոս-
կածելի կ'ըլլան, բայց Աստուած միայն գիտէ թէ՝ ի՞նչ ունին անոնք,
ի՞նչ երկանաքար է որ կը դարձընեն ու ի՞նչն է որ կը փոշխանայ կուրծ-
քերուն տակ:

Մեր թռչուններուն տարմը իրենց ճառաղիւններով ու կայթունե-
րով կամաց կամաց գեղէն հեռու արտերու սահմանը հասած են. ծով-
կանանց արտերուն մէջէն կ'անցնին, վնաս չեն տար ոչ բոյսին, ոչ մըր-
ջիւնին. կախուղ, դալարաւէտ փայերուն վրայէն կը քալեն զգոյշ. ծա-
ղիկ կայ անոնց ոտքին տակ, քրքում անոնց չրթներուն վրայ. դարու-
նին աղջիկներն են հիմայ, մայիսի բոյրը կը թափի անոնց մազերէն,
խնծորի կարմիրն է անոնց երեսին դոյնը, ու անոնց վեհ ու աղանիի
աշուքներուն տակ... չեմ դիտեր, ի՞նչ ըսեմ:

Կարմիր եկեղեցիին քով ահա, սուրբին անունն է ատիկա, խաչքար
միայն. առջեւէն մեծ անուշ ջուր մը կը հոսի. կուժը խաչին ոտքը դնե-
լով կը խռնուին անոր քով, պարեկին պաշտօնը նոյն կը մնայ, ու հիմայ
սաչափն աւելի որ՝ վրան ճերմակ քոյք մըն ալ կը կրէ: Այդ դիրքին մէջ,
ու շատ մը նաղանքներով կուտայ այդ աղջիկը ուղողին վիճակը ըսելէ յե-
տոյ. «Էս յի հինգշաբթի վաղը ուրբաթ, դուռին կըզենք, պատերն
էրկաթ, Մարիամ նստէր վճակ կուտայ, հարս աջխիկի պախթ կը բա-
նայ»: Կուժը կը պարպուի հետզհետէ իր նուիրական միջուկներէն, ու
րոնց մէջ արուեստի վերաբերեալ մանր մուեր դործիքներ ալ չէին մոռ-
ցուած գետեղուիլ: Ամէն անգամ կտոր մը բան վերցուելու տուն խոր-
հըրդաւոր ու կլոր բանաձեւ մը վճկահանին կողմէն անհրաժեշտութիւն
մը ունի. «Մատնին մատիդ դիր, մատդ կուրծքիդ դիր, մօրդ աչքը
եղիր», «ուրադ մը քեզի, տար պէյէ քեզի, վաղն Երկանդ տուր, աջ
ձեռքը քեզի»: Բան մը չի մնար ամանին յատակը՝ ծանօթ ջուրէն զատ.
անոր վրայ սրբատեղին առջեւէն անցնող ջուրէն աւելցնելով՝ դիւղը կը

դառնան , դժարով , դաւաթով կը բաշխեն անկէ ամէն տուն , իբր համայնաբուժ՝ ուր ոտք չեկլտղ մանուկներ կան , ականջի ու աչքի խոստուկով տանջուողներ լսուած են :

Վերադարձը նոյն ճամբով ու զուարթութեամբ , բայց այս անգամ ցրուած ու քիչ մը վազքի քայլերով , կ'երգեն նորէն դավը ձեռուընին ու ցատկոտն :

Աս ի՛նչ կոնիկ մոնիկ է — Էկեր եջեր մեր քուռ — Շարեւապիկ հագեր է — Քթան լաչկիկ ձգեր է — Բակն արեւով լեցեր է — Մանուկ սղան տեսեր է — Դագեր մօրկան քսեր է — Մօրկան խեղճիկն անցեր է — Խոչ մը մասալ երեր է :

Աղջիկն օղերով կուգեմ — Տղան փողերով կուգեմ — Գորդան դաւարով կուգեմ — Սնուկը մայրերով կ'ուգեմ — Տունը քամալով կուգեմ —

Էգին օրքոսով կուգեմ — Քար գողնամ , խիժ գողնամ — Եօթն տպիւրէ ջուր գողնամ — Դըմալը , դըմալը՛ն , դը՛մալ , դը՛մալ , դըմալը՛ն :

Ու այն նուիրական համայնաբուժէն դժաւ մըն ալ ինձի զրկուելու շնորհքն եղած է , ես որ տակառի մը մէջ կըրդեւով կապրիմ ու չեմ ապրիր , միշտ սրտէս կըգամ հատնումս . պոտիկ մը հիմայ Ծաղիկի խնկոտ թերթին վրայ կաթեցնելով քեզի կը խրկեմ , ո՛վ իմ եղբայրս :

ԹԼԿԱՏԻՆՅԻՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԷՆ

Վակսէրի Թանկառագորը եւ Իպսէնի Պրակսը

Հիւսիսը կը շարունակէ առաջին տեղն ունենալ մտաւորական աշխարհին մէջ : Հարաւը , առաջնորդողի դերէն զոր ունեցած էր երկարատեւ , հետեւողի դերին անցած է : Գաղափարի հոսանքները վերէն կուգան հիմա , զիտութեան ինչպէս արուեստի , իմաստասիրութեան ինչպէս զրականութեան մէջ : Սա զարմանալի բանը տեսնուեցաւ որ ձե-

րունի վերտին, Հարաւի ոգին ամենէն կենդանի կերպով պատկերացնողներէն մէկը, իր ծերութեան մէջ, վականերեան գաղափարներէն վարակուեցաւ ու փոփոխեց իր երաժշտութիւնը: Ու Պրանսա, հակառակ ցնդած Սարսէներու կամ պարզամիտ Քուրէներու մուտուքին, քառորդ դարէ մը ի վեր երեսը զէպ ի Հիւսիս դարձուցած է: Այս դարավերջին մեծ անունները, ուղղութեան նշանը տուող անունները, Վականեր, Թալդոյ եւ Իպսէն պիտի ըլլան:

Պրանսայի մէջ, մոքերու վիճակին փափոխութիւնը հետզհետէ աւելի զգալի է: Ինչ որ ծիծաղելի եւ այլանդակ կը թուէր հոն՝ տասը քսան տարի առաջ, հիմա իր բուն արժէքովը կը սկսի երեւալ: Վակաները ազգովին սուրղ երկրին մէջ, վականերամոլները կը վստան այսօր. եւ եթէ լեզէն չեն կազմեր Իպսէնը հասկցողները, անոր վրայ հիացողներն այսօրուան Պրանսային ամենէն տեժով ու նոր մտքերն են: Դեռ վերջերս, ասոր ապացոյցը ունեցանք երկու մեծ ներկայացումներով որոնք յաղթանակներ եղան, Վակաների Թաննառազը, որ 1861 ի առաջին ներկայացման Օրէոային մէջ չարաչար սուրուեցաւ, եւ որ հիմա խանդավառ ընդունելութիւն մը գտեր է նոյն Օրէոային մէջ, եւ Իպսէնի Պրանսը, որ եթէ մասնաւոր, ընտրեալ հասարակութենէ մը հասկցուեցաւ միայն, ունեցաւ սակայն, մամուլին լաւագոյն մասին մէջ, խորունկ հիացման գնահատում մը:

Այդ երկու գործերը, ներքին խնամութիւն մը ունին իրենց ընդհանուր գաղափարին մէջ, երկուքն ալ կը բլբլին մարդուն հոգիին ամենէն ցաւալին խորերէն, ուր այնչափ վարպետ է թափանցելու՝ հիւսիսային միտքը: Հակիրճ վերլուծումով մը պիտի ջանանք ցուցնել հոգիի երեսները որ կ'երեւան այդ երկու գործերուն մէջ:

Թաննառազը Վակաների առաջին օրէնաներէն մէկն է, եւ եթէ երաժշտութիւնը, հակառակ մեծաշունչ կտորներու, դեռ բուն վականերեան կաղապարին մէջ մտած չէ, խաղը Վակաների բանաստեղծական գործին էն թանկագին գոհարներէն մէկն է: Այդ բանաստեղծական գործը, Վակաները՝ Կէօթէին, Շէքսպիրին ու Սոփոկլին քով դասել տալու չափ դեղեցիկ, եւ զոր կ'արժէ որ ընդարձակօրէն եւ քննական ուսումնասիրութեամբ մը ներկայացնենք ուրիշ անդամ մեր ընթերցողներուն, երկու գլխաւոր հանգամանք ունի. նախ՝ հին հելլեն թատերգութեան պէս՝ հիմնուած է, ոչ թէ ժամանակակից դէպքերու իրապաշտ դիտողութեան մը, այլ ժողովրդական դիցավէպերուն ու աւանդութեանց վրայ, որոնց մէջ ազգ մը ամբողջ՝ իր հոգին, իր նկարագիրը, իր տիպարները ամենէն կենդանի կերպով կը խտացնէ, եւ որոնցմէ բանաստեղծը կը հանէ մարդկային ճշմարտութեամբ գործերը: Այսպէս ըրեր էին Եսքիլ ու Սոփոկլ, եւ այդպէս ըրաւ Վականեր: Միջին դարու ասպետական

վէպերուն ու նոյն իսկ Հիւսիսի մեծ զիւցագներգութեան՝ Նիպէլուն-
կընին մէջ փնտռեց իր ներշնչումը, եւ այդ անցեալով խոշորցած, տես-
լականացած ախարներէն առաւ իր հերոսները: Երկրորդ՝ հանգամանքը,
կրօնական ոգիին տիրապետումն է այդ գործին մէջ. անիկա կը սկսի
հեթանոս ու քրիստոնէայ աշխարհներու պայքարովը, եւ կ'աւարտի
միստիքական-հերոսական քրիստոնէութեան մը յաղթանակովը: Խորունկ
ոգեպաշտութիւն մը, գոր Վալկնէր պահեց միշտ իր սիրական փիլիսո-
փային Հէկլըին ազդեցութեան տակ, կը լեցնէ գործը մարդջ, կը սկսի
կեանքի վայելքին երիտասարդ ծարաւովը, հետզհետէ կը սաստկանայ
գերերկրաւոր հեշտութեանց ցանկութեան մէջ. ու Բարսիփալին խելա-
յեղիչ երկնաբազմութեամբ կը պտակուի: Վալկներեան գործին այս եր-
կու հանգամանքները ամենամեծ ազդեցութիւն գործած են դարա-
վերջի գրականութեան, մասնաւորապէս Փրանսականին վրայ. իրապաշ-
տութեան ամենէն մեծ հարուածը անոնք տուին, եւ անոնցմէ՝ զլիաւո-
րապէս կը ծնի արդի գրականութեան մէջ մարդկային ճշմարտութեան
աւանդավիպային արտայայտութեան տրուած առաւելութիւնը՝ սրազ
դիտողութեան ձեւին վրայ, եւ անոնցմէ՝ միստիքականութեան հիւսն-
դոտ ձգտումներն ալ սր Փրանսական նոր բանաստեղծութեան մէջ ե-
րեւցան:

Թանհառազրը փոխանցումի գործն է ուր բանաստեղծը կը նկարէ
կռիւը, հոգիին մէջ, կեանքի հեթանոս ըմբռնումին ու քրիստոնէակա-
նին, կռիւը վայելքին ու զոհողութեան: Նիւթը առնուած է Վ. Գ. դա-
րու ասպետական աւանդութենէ մը:

Հէնրիյէ Թանհառազրը ասպետը, Վիկտուար Կլոտիէր (սիրերգու) ա-
մենէն կրակաւոր, հեշտական սիրոյ աշրուցքով մը բռնկած, Թուրինգիոյ
Հէրման Լանտկրաֆին արքունիքը, Վարդապետը, կը թողու, կ'երթայ
գիշերանց Վէնիսպէրկի լիւը, ուր հեթանոսութեան պարտուած աստ-
ուածները կը բնակին, եւ ուր, յաւերժահարսերու եւ բաքանտներու
մէջ, կը տիրապետէ Աստղիկը: Գիշերները, փորձող երեւոյթներ կ'ել-
լեն լեռնէն. ազու ձայներ անցնողները կը կանչեն: Անոնք են նորէն
որ քաջած են Թանհառազրը. ասպետ-քերթողը կը մտնէ սիրոյ քարայրը,
կը սիրէ Աստղիկը, եւ կը սիրուի անկից. զիւթական չըջապատիկերի մը
մէջ, համբարունները կ'երգեն՝ «Եկէ՛ք կախարդական ամուսնքը, ուր իդ-
ձերը կը յագենան յիմար գիրկընդխառնութեանց մէջ» . եւ Թանհառազրը
կը ճանչնայ բոլոր այդ գիրկընդխառնութիւնը, կ'ապրի մահի բոլոր ի-
րականութեամբը, եւ իր վիշին վրայ՝ որով առաջ Աստուածածնին շնոր-
հը երգեր էր, Աստղիկին հրապոյրը կը ներբողէ հիմա:

Օր մը, կը յափրանայ. զանգակի ձայները միտքը կուգան, ու
դաշտերուն պարզունակ անմեղութիւնը, ծառերուն արեւալալտ սօսաւիւ-

նը: Աստղիկը չի բաւեր իր հոգիին. Աստուածածնին պատկերը նորէն նշուած է իր սրտին մէջ. ու ստուերոս Գոթական եկեղեցիներուն կուրօտը կը դղայ: Աստղիկին գրկէն կը նետուի դուրս, ու անոր զարմանքին վրայ, յանկարծ, յուզմունքով, Կոյսին անունը կ'աղաղակէ: Շուշան անունէն, Վէնիսպէրին ամբողջ կը ցնդի, մաւթերու մէջ կը թաղուի, Աստղիկը կ'անհետի, եւ Թանհաուզըր ինքզինքը կը գտնէ Վարդպուրիկի ստորոտը, հովիտ մը, գարնան պայծառ առաւօտով մը: Ժայռերու մէջ, ճամբու մը բերանը, Տիրամօր արձան մը կը կանգնի: Հեռուն, դաշտերէն. հովիւի մը սրինդը կը ճլուրկայ: Աւետարանական խաղաղութիւն մը կ'օծէ պատկերը: Լերան մը ետեւէն, ուխտաւորներ կ'անցնին, եւ հաւատքով դողացող ձայներ կ'երգեն գարնան առաւօտին մէջ՝ «Քեզի՛ կուգամ», Տէր Յիսուս, յեզի՛, իմ միակ յոյս...» — Թանհաուզըր կը հասկնայ հրաշքը ծունկի կ'իյնայ, եւ կ'աղօթէ: Իր նախկին ընկերները, Միլենեախնկըրները կուգան, ու կը հրաւիրեն զինքը նորէն արքունիքը դառնալ եւ մասնակցիլ քերթողական մրցումի մը որ պիտի տեղի ունենայ: Թանհաուզըր չընդունիր: Ձի կրնար դէպի անցեալը դառնալ: Պէտք է քալէ միշտ դէպի նորը: Բայց ասպետներէն մէկը Լանտկուաֆին եղբոր աղջկան, Էլիզապէթին անունը կուտայ. «Անոր մօտը կեցիր», կ'ըսէ: Թանհաուզըր կը ցնցուի այդ անունէն: Իրեն կ'ըսեն թէ Էլիզապէթ արտուում է իր մեկնումէն ի վեր, եւ թէ չէ ուզած քերթողական մրցումներուն ներկայ դառնալ քանի որ ինքը բացակայ է: Թանհաուզըր, նոր զղացումով մը լեցուած, կը հետեւի իր ընկերներուն ու արքունիք կը դառնայ:

Էլիզապէթի հետ, պալատին մէջ, տեսակցութիւն մը կ'ունենայ. չի համարձակիր անոր յայտնել թէ իր բացակայութիւնն ինչպէս անցուցած է Էլիզապէթ, իր յուզմունքովը, եւ իր տարաւերժ սիրովը՝ աւնոր բանաստեղծական տաղանդին համար, կը մատնէ ինքզինքը: Կը սիրէ զանի, իր կոյս իշխանուհիի սքօղումը սիրովը կը սիրէ խորիւտ բանաստեղծ-ասպետը: Բայց ահա կուգայ Լանտկուաֆին ու ամբողջ արքանիքը, կուգան Միլենեախնկըրներն ալ, ու մրցումը կը սկսի: Վոլֆրամ ա' շէնպախ բանաստեղծը կ'ելլէ նախ, ան որ գաղտնի, ամէկոտ սիրով մը կը սիրէ Էլիզապէթը. եւ մաքուր սիրոյն գեղեցկութիւնը, սիրոյ համար զիւցաղնական զոհողութեան մեծութիւնը կ'երգէ: Թանհաուզըր կը պատասխանէ աւելի տարփատենչ շեշտով մը: Բանաստեղծ մը կը կշտամբէ զինքը մաքուր սէրը չըմբռնելուն: Այն ատեն, Աստղիկով նորէն ամբողջ բռնկած, կ'ելլէ ու բուն սէրը, կրքի սէրը կը դաժարանէ. «Ահրը այլայլել է զանի անհամ ու թոյլ դարձնելը. թող պաշտեն երկնքին մէջ ցանուած աշխարհները, զոր չինք կրնար հասկընալ, լնս. բայց ինչ որ մեր սիրտն ու մեր զգայարանքները կրնան

ունենալ, համարձակինք վայելել զայն. սէրը առանց հեշտութեան սէր չէ:»

Հեթանոս սիրոյ այս անպատրուակ արտայայտութեան առջեւ, բոլոր բանաստեղծներն եւ ունկնդիրները կը խռովին. ու Պիգուլֆ կը պատասխանէ խտուրթեամբ: Թանհաուզըր կը նախատէ զանի: Մենամարտ մը պիտի ծագի, բայց Լանտկրաֆը կ'արգիլէ: Վոլֆրամ, իր ամենէն վսեմ շունչով ուռած, կ'ելլէ սուրբ սէրը վերստին, աւելի ուժով, երգելու. Թանհաուզըր, ինքիւրմէ ելած, ինքզինքը ամենուն կը մատնէ, իր բոլոր մերկութեան մէջ կ'երգէ մարմնին տարփանքը, ու կը դռչէ՝ «Խեղճ մահկանացուներ որ սիրոյ վրայ կը խօսիք, զայն ճանչնալու համար՝ Վէնիսպէրի գացէք:»

Ամէնքը կը գայթակղին: Զայրոյթի ազդեակներ կը բարձրանան: Իշխանները, կատղած, սուրերնին կը քաշեն ու վրան կը յարձակին այդ սրբապիղծին, որ հեթանոս դիցունհին վերին է եղեր: Դժոխքին հաճոյքներուն հաղորդ եղեր է. թող անիծուի ու դատապարտուի:»

Ճիշ մը կը լուռի. մարմին մը կը ցցուի սուրերուն ու Թանհաուզըրին միջեւ: Էլիզապէթն է: — Մինչեւ այն ատենը, մէկ կողմ քաշուած, իշխանուհին կը հետեւէր պայքարին, յուզմունքէն հեռալով. իր սիրականին վտանգը տեսնելուն, զուրա կը նետուի իր անկիւնէն, ու կուգայ զանի ազատելու: «Ե՛տ կեցէք, ձեր սուրին վերքը ի՞նչ է իրմէ ընդունած մահացու հարուածիս քով: Չէք կրնար իր յաւիտենական փրկութիւնը խլել իրմէ:» — «Թող մեռնի իր ոճիրին մէջ,» կը պոռայ մուշտանդ ամբոխը: Էլիզապէթ, որ կը գոլայ, անոր մահուընէն աւելի, անոր հոգին յաւիտենական կորուստէն, կ'ուզէ փրկել անոր մարմինն ու հոգին միանգամայն. «Իր դատաւորները դուք չէք, կ'ըսէ, սուրերնիդ նետեցէք. մոտիկ ըրէք կոյսի մը որ Աստուծոյ կամբը կ'իմացընէ: Ինչո՞ւ արգիլէք զինքը յանցանքը քաւել, զղջալէ:»

Էլիզապէթի ազդեանքին առջեւ տեղի կուտան: Թանհաուզըր ինքն իսկ կը զգայ իր սճիրը, եւ կը սարսուայ: Լանտկրաֆը կը վաճճէ զանի. «Երիտասարդ ուխտաւորներ Հոսմ կ'երթան, կ'ըսէ անոր գնա՛ տնոնց հետ:» «Թող իմ կեանքս, կը հծծէ Էլիզապէթ, երկայն ազօթք մը ըլլայ, բայց, ո՛վ Աստուծո, ընդունէ՛ զայն:» Թանհաուզըր կը հաւանի: Հեռուն, ուխտաւորներուն երգը կը թնդայ: Ու բանաստեղծը, նորէն միստիքական ստուերներուն մէջ թաթխուած, զլուխը կախ՝ ուխտաւորի ճամբան կը բռնէ: «Դէպ ի Հոսմ» կ'ազդակէ: Ու ամէնքը կը կրկնեն «Դէպ ի Հոսմ»:

Աչուն է հիմա, եւ իրիկուն: Վարդապետի հովտին մէջ, ճամբուն բերանը կանգնող Տիրամօր պատկերին առջեւ, Էլիզապէթ, ծնրադիր, կ'ազօթէ: Ալ հիմակ մանկամարդ աղջիկը չէ որուն էութիւնն ամբողջ

բանաստեղծին սիրովը կը թրթռար. հիմակ իր հոգին անոր փրկութեանը դադարարին յառած է: Ու կը սպասէ, Աստուածածնին ստեղծ, ուխտաւորներուն դարձին: Երգ մը կը լսուի, կը լայնայ, կը մօտենայ: Անոնք են: Էլիզապէթ, աչքը լարած կը նայի որ իր սիրականը տեսնէ անոնց մէջ: Ուխտաւորները կուգան, դաշտէն կ'անցնին, միշտ երգելով: Բայց Թանհաուզը անոնց մէջ չէ: Ուրեմն իր ներումը չէ՝ ընդունած...: Ուխտաւորները կը հեռանան. երգը հեռուն կը մարի. Էլիզապէթ, սրտաբեկ, գետինը կ'իյնայ, Տիրամօր առջեւը. եւ վերջին ազդեցիկ մը մէջ, կը պաղտաւ որ իր կեանքը առնէ Աստուած իրր գին Թանհաուզըին փրկութեան: Յետոյ, լռիկ, մութին մէջէն որ իջած է արդէն՝ դաշտին վրայ, Վարդպուրկի բլուրին մենաւոր ճամբան կը բռնէ: Վոյթրամ, որ, մօտը, դադուակ գանի գիտած է, կը զգայ որ այդ եղբւր անոր հոգիին ելքն է դէպ ի երկինքը, եւ այն խորհրդանշանական աստղին երգը կ'երգէ անոր ետեւէն՝ «Իրիկուան անո՛ւշ աստղ, քեզ միշտ ուրախութեամբ կ'ողջունիմ: Ողջունէ՛ դուն ալ այն վար երբեք սիրտս չմատնեց, եթէ քու ճաճանչիդ մէջէն անցնի, եւ եթէ տեսնես որ այս ցաւերու հովիտէն կը բարձրանայ ան՝ հրեշտակներուն երանաւէտ պարերուն խառնուելու համար, ողջունէ՛ Էլիզապէթը, անո՛ւշ աստղ իրիկուան:»

Գիշերը Թանճրացած է հովտին վրայ: Վոյթրամ, սիրտը Թախիծով լեցուն, դեռ կը յածի տաւիղը հնչեցնելով: Ոտնաձայն մը կը լսուի — Ո՞վ ես, մենիկ ուխտաւոր:» — «Քեզ կը ճանչնամ ես, Վոյթրամ:» Թանհաուզըն է: Հռովմէն մինակը դարձեր է. ու իր արցունքին, եւ իր աղօթքին հակառակ, քաւութիւնը չէ՝ ընդուներ: Ու լայն ցաւի կտորի մը մէջ, կը պատմէ ան իր դժբաղդ ուխտը. «... Մօտեցայ, (քահանայապետին), ճակատս ծած, կուրծքս կոծելով, ինքզինքս ամբաստանեցի. կ'ատէի այդ հեշտութիւնները որոնք վրա հրապուրեցին, կ'ատէի այդ ցանկութիւնը որ ինքնալիկանքներուն կը դիմադրէր: Պաղատեցայ որ վրա ապաստ դժոխային չլիւթայէն, եւ սիրտս՝ իրաւ՝ զղջումով կը յորդէր: Իմ պաղատանքիս ստպէս պատասխանեց՝ «Եթէ այդ դատաւարտելի հեշտութիւնները մինչեւ յատակը քամեցիր, եթէ սիրտդ այրեցաւ դժոխքին կրակներովը, եթէ Վէնիսպէրկին մէջ մնացիր, ա՛լ լմնցաւ, յաւիտեան դատաւարութեամբ ես. ինչպէս ձեռքս բռնած դաւադանա ա՛լ պիտի չծաղկի, այդպէս փրկութիւնը չի կրնար բողբոջիլ այն դժոխային դեհենին մէջ ուր իջար դուն:»

Եւ յուսահատ ետ կը դառնայ հիմա: Քանի որ վերէն չիջաւ վերելութիւնը զոր Թեւատարած աղերսած էր, գլխիվայր պիտի երթայ նետուիլ Աստղիկին տուած անիծադարտ երանութեանը մէջ. «Հիմա քեզի կուգամ, անո՛ւշ Աստղիկ. քու բազուկներուդ գիշերային կախար-

դանքը կը կանչեմ, քու արքունիքդ կուզամ ուր գեղեցկութիւնդ ինծի կը ժպտի իրրեւ միակ յաւիտենականութիւնը: Մարդերը զիս անիծեցին. քայլերս դէպ ի քեզ առաջնորդէ, ո՛վ գիցուհի:»

Թեթեւ ամպ մը կ'իջնէ: Ու վարդ նշոյլի մը մէջէն, յաւերժահարսերուն սլարելը կը տեսնուի: Թանհաուզըր գերուած է, անձնատուր, ուժասպառ: Ու յոգնած, զինո՛վ, մտիկ կ'ընէ: Աստղիկը կ'երեւայ, անկողնի վրայ, ժպտուն: Կը ներէ անոր, եւ թեւերը կը բռնայ: Թանհաուզըր պիտի նետուի հոն: Վոյթրամ կը բռնէ թեւէն.

«Հրեշտակ մը քեզի համար աղօթեց երկրի վրայ, հիմա անիկա քու վերեւդ պիտի սուսանի ու քեզ պիտի օրհնէ, էլիզապէթը:»

Մաքուր կոյսին, գիւցաղնական սրբուհիին անունին, Թանհաուզըր կը կենայ, չանթուած: Խորէն, խումբ մը ձայներ կ'երգեն. «Խաղաղութիւն ու սղջո՛յն՝ հողիին որ մարտիրոսուհւոյն մարմինէն զատուեցաւ:»

— Հրեշտակդ քեզի համար կ'աղօթէ, Աստուծոյ ոտքը: Հրեշտակիդ աղօթքը ընդունելի եղաւ, Հէնրիյ՛հ, փրկուեցար:

Աստղիկը, վարդ ամպերուն հետ, կը թռի: Ու հիմա այդն է որ կ'ելլէ, թա՛րմ, Վարդպուրիկի հովանի վրայ: Թափօր մը կ'երկնայ, որ դադաղի մը կը հետեւի:

«Հրեշտակներուն երանութիւնն ընդունեցաւ, կ'երգէ թափօրը. երկնաւոր պսակն առաւ:»

Էլիզապէթին մարմնոյն ետեւէն կ'երթան տոհմիկները, երգողները, կոմսերը, եւ ուխտաւորներն ալ:

Ու կ'երգեն.

«Երանի՛ մեղաւորին սրուն համար մաքուր կոյսը լացաւ:»

Նոր ուխտաւորներ կը հասնին, ու կը բերեն գաւազանը որ ծաղկած է: Թանհաուզըր փրկուած է: Եւ ասպետը, ջախջախուած, կը մեռնի: Իր հողին երկինք պիտի ելլէ:

«Ալէլուիա՛», կ'երգեն ուխտաւորները:

Ահաւասիկ գործը, բանաստեղծական ամենախոր զգացումով թափանցուած, կ'իսնքի ամենէն մեծ խնդիրներէն մէկուն ամենէն թատերական ձեւով արտայայտութիւնը: Այս «թատերականութիւնը» նոր մեղրութեան հետաքրքրաշարժութիւնը չէ, այլ մեծ բաղխումը հոգեկան ընդդիմամարտ կրքերու, կամ նոյն իսկ ընդհարումը՝ տեսարանին վրայ՝ մարդկային երկու աշխարհներու, այն «թատերականութիւնը» զոր հին Հելլեն թատերգութիւնը ունէր: Թանհաուզըրին մէջ, հեթանոս սէրն ու քրիստոնեայ սէրն է որ կը պայքարին, ամբողջ բարոյական գործողութեան մը մէջ, — ինչպէս Սոփակի Իդիպոսին մէջ, օրինակի հա-

մար, մարդն ու ճակատագիրն է որ կը մաքաւին :

«Գրեթէ անգուտ է, կը զրէ Ալֆրէտ Էրնսդ, ֆրանսացի ամենէն հմուտ վանէրագէտներէն մէկը, մեկնեւ այս տւամը, է՛ն աղւորներէն՝ որ յղացուած ու գործադրուած ըլլան : Ձեմ գիտեր ուրիշ մը որ աւելի ներուժ, աւելի խորապէս ողբերգական ըլլայ՝ Վականէրի թատերագուծութեանց, ինչպէս բոլոր թատերերգութեանց մէջ : Հոս արտաքին դէպքերու վրայ չէ խնդիրը, ո՛չ իսկ այսինչ կամ այնինչ կրքին, ո՛չ ալ պատմական աղէտքի մը, ո՛չ այս տեսակ ո եւ է բանի մը : Խնդիրը մարդուն բարոյական ճակատագրին, մարդկային բնութեան, փրկութեան վրայ է, այս բառն առնելով իր բուն կամ իր փոխարեքական իմաստով : Ինչպէս Վականէրի բոլոր առամները, Թաւնառազըր ալ զուտ ու տարամերժ մարդկայնութեան տուամ մըն է մեր սրտին տուամն է, եւ Թանհաուզըր կ'անձնաւորէ մարդը իր երջանկութեան տիրական կամքին, իր բացարձակին սին ու վսեմ հետախուզութեանը մէջ եւ այն հրայրքին զոր կը դնէ սիրոյ եւ գեղեցկութեան լրութեան վրայ՝ կեանքի անհնարութեանց մէջէն, ցաւագին անհամաձայնութիւնը, որ իրարու դէմ կուռի կը հանէ հողին ու զգայարանքները, ցանկութիւնն ու հրաժարումը, կեանքի հեթանոս ըմբռնումն ու քրիստոնեայ ըմբռնումը : Թանհաուզըր այդ պայքարէն կը մեռնի, ինքը որ այդ երկու ձգտումներուն միջեւ ո եւ է միջին կարգադրութիւն, ո եւ է գաղար չի կրնար ընդունիլ, որովհետեւ ամբողջը պէտք է իրեն, եւ անկից պակասով չի կրնար դուհանալ : Ֆաուստը եւ Տօն Ժուան իր եզրայրներն են . բայց ինքը չի խորհրդագծեր առաջինին պէս, ու երկրորդէն տարօրինակ կերպով աւելի մեծ է : Վէնիսպէրկը եւ Վարդապուրկը երկու ուտանները, երկու կատաններն են ուր կ'երթայ փոխ առ փոխ, բայց ուր չի կրնար հաստատուիլ : եւ այդ բաղձանքին, որ կեանքին իրականութիւններէն անդին կ'անցնի, ոչ մէկ տեւական գոհացում կրնայ տրուիլ այս կեանքին մէջ . աղատում մը պէտք է անոր, մահուամբ, ու մահուան մէջ : Էլիզապէթի գոհուութիւնը միայն կրնայ բուժել Թանհաուզըրը, անոր վերջնական փրկութիւնը ձեռք բերել : Յաղթանակ, զոր Թաւնառազըրի նախերգանքը կը կը թնդացնէ, եւ որ կը ծանուցանէ գեղեցկութեան ու սրբութեան հաշտութիւնը, մարմինն մաքրացումը հաւատքով ու սիրով :»

Ու եթէ Թանհաուզըր բացարձակը փնտռող մարդն է որ մէկ աւիէն միւսը կը տատանի, իր գիմացը, իր երկբայող, տառապող տիպարին զիմացը, անոր ամենէն անուշ ու բնական հակադատիկներն է Էլիզապէթը, միակտուր ու մաքուր հաւատքին մէջ երջանիկ հողին, որ մեծցած է այդ հաւատքին ուժովը, մեծցած՝ մինչեւ իր սէրը անոր աննութեան գոյնին մէջ հաւեցնելու, մինչեւ իր սէրն ու կեանքն անոր համար զոհելու աստիճան . — Բնքուշ, զրեթէ եթերային, բայց արի աղ-

ջիւղը, սրուն քոյրերը Շէքսպիրի մէջ կրնանք գտնել:

Տռամին վերջնական տպաւորութիւնը, զոր երաժշտութիւնը՝ նոյն զգացումով տողորուած՝ աւելի կը շեշտէ, տպաւորութիւն մը որ Վակ-ների ամբողջ գործէն կը բլլաի, տրտում է՝ այն եզրակացութեամբ թէ մահուան մէջ կը գտնէ մարդը բացարձակը, եւ թուլցնող է՝ այն ձգտու-մով որ քրիստոնեայ ըմբռնումին յաղթանակել կուտայ, հրաժարումը ապրելէն վեր կը դնէ: Ոչ մէկ արուեստի գործ արդէն այնչափ ուժով արտայայտած է քրիստոնէական տրտմութիւնը, անդրաշխարհեան երա-զանքին միտիքական անձնատուութիւնը, որչափ Վակների գործը: Հիւանդ գործ, աշխարհէն անջատող կեանքէն զուրսին ծարաւը ծը-նուցանող, ամբողջ թրթռուն՝ երկնքին կարօտովը: Հիւանդ այնչափ, եւ այնչափ հանճարեղօրէն հիւանդ, որ արուեստի յիմարութիւն մը տա-րածեց քանի մը սերունդի մէջ, Պայրէօթի երեկոյթները կրօնական-ար-ուեստական ուխտագնացութեանց փոխելով, մինչեւ որ Ֆրիտրիխ Նից-չէ, կորովի ու հեթանոսամիտ խորհողը այդ բռնաւոր տիրապետումին դէմ ելաւ ու աւելի առողջ, աւելի լուսաւոր, աւելի կեանքով լեցուն արուեստի մը ջատագովութիւնն ըրաւ իր « Վակներ հիւանդութիւնը » խկատիւ գրքոյկին մէջ:

*
* *
*

Զուգադիպութեամբ մը, միեւնոյն ատեն Իպսէնի Պրանսը ներկա-յացուեցաւ Բարիլ: Արդ, Պրանսը կը թաւալի հոգիի նոյն մեծ խնդրին վրայ, բայց տարբեր տեսակէտէ մը դիտուած: Եւ այդ երկու գոր-ծերուն զուգադիպութիւնը աւելի կը շեշտէ երկուքին մէջ ոգիի տարբե-րութիւնը: Վակների մէջ, երջանկութիւնը փնտռող մարդը տեսանք, որ, շուարած, չի գիտեր ո՞րը ընտրէ երկու ճամբաներէն որոնք կը կար-ծէ թէ հոն կը տանին, եւ ուրիշի մը զոհողութիւնն է որ իր ճամբան գտնել կուտայ իրեն: Իպսէնի գործին մէջ, մարդուն անհատականու-թիւնը կը խորհրդանշանուի ամենէն կորովի դժերով: Պրանսը կամքին քերթուածն է: Եւ ասոր համար, նորվէկիացի թատերդակին գործը, թերեւս նոյնչափ տխուր, աւելի կազդուրիչ, առնող է:

Խաղին մանրամասն վերլուծումը հրատարակուեցաւ Հայրենիքի մէջ: Ամէնքնիդ ալ սարսուացիք անշուշտ՝ կարգալով այդ փոքր պատմութիւ-նը, — մէկ հատիկ, — մարդու մը որ կ'ուզէ իր երազը անքողջ իրագոր-ծել, ատոր համար ամէն բան կը դնէ, եւ չի յաջողիր: Պրանս նորվէ-կիացի երէց մըն է, որ կը մտադրէ մարդերուն մէջ վերանորոգել Աստու-ծոյ ըմբռնումը: Մարդիկ Աստուծոյ հաւատքը սահմաններու մէջ փակած են, եւ անոր իրենց կեանքին մէջ ատեն մը միայն կը նուիրեն. Աստուծոյ

հետ հաղորդակցութեան ժամեր , աղօթքի ժամերը ունին , որոնցմէ դուրս զանի կը մոռնան , ու սովորական կեանքին անձնատուր կ'ըլլան : Ինքը , Պրանտ , «երկուքն ալ շոյելու» զրուիւնը կ'ատէ : Կաւ ոչինչ կաւ աւեւն քան , իր նշանաբանը առ է : Աստուած կեանքին հոգին է , ու պէտք է կեանքին միակ մտածումը ըլլայ : Կամ պէտք է ուրանալ զայն կամ ամբողջ ու միշտ անոր մտածել : — Ու խաղին սկիզբը , կը տեսնենք զինքը որ դադար մը կ'առաջնորդէ , Ամբոխին Աստուծոյն , սխալ Աստուծոյն մեռելը :

Իր Աստուածը թոյլտուութիւն չունի , անաչառ , ահաւոր է . բացարձակն է : Մարդուն ամբողջ սկան անձնատուութիւնը կը պահանջէ : Եւ այդ Աստուծոյն հաւատքն է որ կ'ուզէ Պրանտ մարդերուն մէջ հաստատել : Ինքզինքը կոչուած կը զգայ այդ գործին : Այդ զգացումը իրեն աւելի պարտաւորիչ կը դարձնէ զոհութիւնը : Ու պարտքին ճամբան է , խոչընդոտներուն , պատրանքներուն ու ցաւերուն մէջէն :

Կը տեսնենք զինքը լեռներուն մէջտեղը , ահաւոր փոթորիկով մը , երբ քալէն անհնար է . գեղըւկները որ իրեն կը հետեւին , չեն կրնար յառաջանալ : Ինքը իր գաղափարը քարոզելու կ'երթայ : Ու պարզի քալել : Կը քալէ , փոթորիկին մէջէն , միամիտակ : Յետոյ , ովկէանն է որ կ'արհամարհէ : Դիմացը , կզկի մը մէջ , ոգեւոր հոգի մը կայ , որուն պէտք է խոստովանանքի երթալ . ծովը՝ կատղած՝ կը փրփրայ . Պրանտ նուազին մէջ կը նետուի , ու կ'երթայ՝ վիհին վրայէն :

Երիտասարդ աղջիկ մը , Ակնէս , Պրանտին բարոյական մեծութեանէն ընկճուած , անոր կը միանայ : Պրանտ կ'իմացնէ անոր որ զոհողութեան կեանքը պիտի ապրին մէկուեղ : Եւ հիմա է՞ն դառներն են ցաւերուն : Վատաւուզ տեղ մը զինքը քարոզիչ կը կարգեն : Իրենց տղան , սլզտիկ Ալֆը , չի կրնար դիմանալ կլիմային , ու կը ծիւրի : Պէտք է ձգել այդ տեղը , տղան ազատելու համար : Մայրը կը տկարանայ : Պրանտ իսկ , որուն մէջ սիրտը վայրկեան մը կտրքը կը սեղմէ , կը վարանի : Բայց կտրքը կը յաղթէ : Պէտք է զոհել , Պրանտ կը կենայ : Եւ Ալֆ կը մեռնի :

Ան տեսնը , Ակնէսի ու Պրանտի մէջ , սլզտիկ զոհին խղճի խայթը կը ցցուի : Պրանտ կը պահանջէ մոռնալ զանի : Այդ յիշատակի ցաւը գոլութիւն մըն է իրենց բարոյական ուժէն որ Աստուծոյ պէտք է նուիրուի : Ակնէս , Պրանտին սիրուն , այդ սոսկալի ճիւղը յանձն կ'առնէ : Բայց չի տոկար , ու կը մեռնի :

Հիմա մինակ է : Յաւեր կան սրտին վրայ : Ու մա'րդ չունի իրեն նեցուկ : Կը շարունակէ քալել իր ճամբան , որ արիւնած է հիմա : — Հին եկեղեցին ուր ժողովուրդը կ'աղօթէր , կործանել կուտայ . նոր մեծ , աղբոր տաճար մը կը կանգնէ , ուր անհուն երգահոն մը պիտի թնդայ :

Բայց չէնքը հազիւ աւարտած , դժգոհ կ'ըլլայ անկից , եւ բանալին

ծովը կը նետէ։ Շէնք մը սահման մըն է . եւ Աստուած սահման չունի։ Ու կը հրաւիրէ ժողովուրդը որ Աստուած պաշտեն լեռներուն վրայ . մըջոցին մէջ, բնութեան մէջ։ Կը հետեւին իրեն, չարչրկուելով կը մագլըցին բարձունքներն ի վեր . բայց երբ կը լսեն որ իրենց տանջանքին փոխարէն ուրիշ բան պիտի չընդունին բայց եթէ «աւելի զօրաւոր կամք մը», կը քարկոծեն զինքը եւ կը հեռանան։

Ճամբան կը դժուարի, կը դժուարի'։ Եւ ան ամայի է ան։ Աստուած լուռ է վերէն։ Պրանտ կը քալէ։ Եւ ահա անցեալին ձայները կուգան, մենութեանը մէջ. Ալքին, Ակնէսին պատկերները կ'արթնան։ Ի՛նչ չահեցաւ՝ այդչափ զոհողութենէ։ Իր երազը չիրագործուեցաւ։ Վատութեան վայրկեան մը կ'ունենայ։ Եւ ձայն մը իրեն կ'ըսէ՝ «Դուն բացարձակին չե՛ս կրնար հասնիլ»։

Կ'իյնայ, լքուած։ Բայց չի՛ գղջար։ Զախմտուած է, բայց գո՛հ է ինքիրմէ։ Ինք իր պարտքը կատարեց։ Ալ՛ պիտի չքալէ, որովհետեւ չի կրնար քալել։ Ու կը մեռնի։

Ձայն մը, իր ոգեվարին վերեւ, կը մրմնջէ՝ «Աստուած գթութեան Աստուած է»։

Աւելի մեծ տիպար գիտէ՞ք մարդերու յղացած տիպարներուն մէջ։ Պրանտ խեղալի մարդն է, ան որ «իր կրցածէն աւելին կ'ուզէ»։ Անոր ճամբան վերջ չունի, անոր սիրտը դոհացում չունի. անոր կեանքը ձգտումն է դէպի կատարեալը։ Պիտի չհասնի անոր, ու պիտի ընկճուի, բայց պարտքը կատարած պիտի ըլլայ։

Բոլոր ցաւագին ուսկիրաները որ մարդերուն ճամբան լայնցուցին, Պրանտին մէջ կը մարմնանան։

Մարդն է ան։

ԱՐՇԱԿ ԶԹԱՆԵԱՆ

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն Է Զ Ե Ր

Այս վերնագրով ԾԱՂԻԿԻ մէջ կը սկսինք նոր շարք մը հին ու նոր մեծ իմաստասէրներու գեղեցիկ էջերու թարգմանութեանց։ Ուրախ ենք որ շարքը կը բանանք հոյակապ կտորով մը մեծերու մեծին՝ Կէօթէին, անոր որ Եւրոպեան քնադատութենէն դարուս մեծագոյն բանաստեղծը համարուելէ յետոյ, Վոլնոդէն Գերմանիոյ մեծագոյն գիտնականը եւ Հէքլէն Գերմանիոյ էն մեծ փիլիսոփայն հռչակուեցաւ։ Կտորը նախաբանն է արդէն Կէօթէի երկրաբանական, հնէաբանական եւ հանքաբանական ուսումնասիրութեանց։ հիանալի համադրութեամբ բացատրութիւն մըն է լեռութեան, դէպ ինքը, մտքով բնութեան ամենէն աւելի նմանող մարդերուն մէջ, ամենէն աղէկ հասկեցած եւ ամենէն աւելի գիտակցօրէն սիրած է։ Գերմաներէն բնագրէն հայերէնի վերածումը կը պարտինք մեր աշխատակից Տր. Մախօխեանին։

Բ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Բնութիւն. ան մեզ իր թեւերուն մէջ գրկած ամէն կողմէ կը շրջապատէ եւ մենք անկարող ենք անոր սեղմումէն ազատիլ կամ անոր ծոցին մէջ աւելի խորը թափանցել. առանց մեր հրաւերին ու տենչանքին սպասելու մեզ կը խլէ, իր զգլխիչ հոսանքին մէջ վարելով, միշտ հեռուն, աւելի հեռուն կը տանի, ու այն ատեն միայն կը թողու երբ արդէն շնչասպառ իր բազուկներուն մէջ սպաստան կը փնտռենք։

Ա՛ն նոր նոր պատկերներ կը յօրինէ յարածամ. ինչ որ կայ՝ դեռ եղած չէր, եւ ինչ որ կար՝ ա՛լ չպիտի ըլլայ։ Ամէն բան նոր, բայց միշտ հինն է նորցած։

Մենք անոր ծոցին մէջ կ'ապրինք եւ սակայն տնիկա մեզի անծանօթ կը մնայ։ Ան մեզի հետ կը խօսի անընդհատ, առանց սակայն իր գաղտնիքը յայտնելու, անոր վրայ կ'աղդենք միշտ առանց սակայն որ եւ է իշխանութիւն մը բանեցնել կրնալու։

Կարծեօ ամէն բան անհատականութեան համար կազմակերպած ըլլայ, եւ սակայն անհատներով լնաւ չըզբաղիր։ Անընդհատ կը շինէ ու կ'աւրէ, իր աշխատանոցը մեր մտքին անհասկանալի է։

Տղաքներուն մէջ է, անոնցմով կը յայտնուի. եւ մայրը ո՞ւր է : Անիկա եզական եւ աննման արուեստագէտ մըն է, ամենապարզ իրերէն տարօրինակ հակապատկերներու կ'անցնի, առանց ճիշդի դերագոյն կատարելութեան կը բարձրանայ, փափկութեամբ եւ հեշտութեամբ ամենավսեմ ճշդութիւններուն կը սլանայ. իր ամէն մէկ դործը յատուկ նկարագիր մը ունի, իւրաքանչիւր երեւոյթը ուրոյն նշանակութիւն մը ունի, եւ սակայն այդ բոլորը միութեան գրոշմը կը կրեն :

Յաւիտենական թատր մըն է որ կը խաղայ. թէ ինքն ատոր գիտա՞կ է, այդ մեզի ծանօթ չէ. սակայն մեզի համար է որ կը խաղայ եւ մենք անկիւն մը քաջուած հանդիսատես կ'ըլլանք :

Անվերջ կեանք մը, յարատեւ ըլլալ մը, չարժու՞մ մը ունի իր մէջ, եւ սակայն տեղը բնաւ չի փոխեր. միշտ կը փափոխուի, անոր ծոցին մէջ չիկայ վայրկեան մը իսկ հանգստութիւն որուն խորին արհամարհանք մը ուխտած է. հանդարտութեան գաղափարն իսկ չունի : Հաստարուն է եւ անխախտ. իր քայլերը չափուած, բացառութիւնները հազուադէպ, օրէնքները անփոփոխ :

Ան արդէն մտածած է եւ գեռ կը խորհրդածէ, սակայն ոչ իբր մարդ, այլ իբր բնութիւն : Իրեն վերապահած է յատուկ, բացարձակ, ամենագէտ, մարդուն անհասանելի միտք մը :

Բոլոր մարդիկ անոր մէջն են եւ ան ամենուն մէջ. ամենուն հետ բարեկամական խաղեր կ'ընէ եւ գոհ է որ անոնք չահին. շատերուն հետ գաղտագողի կը խաղայ, ա՛յնպէս որ մարդիկ դեռ չանդրադարձած արդէն խաղը վերջացուցած է :

Անբնական իսկ բնական է, ամենասնոտի տափակութիւնն իսկ իր հանճարէն նշոյլ մը ունի : Անիկա որ զինքը միշտ եւ ամէն տեղ չի գտներ, ոչ մէկ տեղ զայն ճիշտ կը տեսնէ :

Ան ինքզինքը կը սիրէ եւ անթիւ տաքերով ու սրտով ինք իրեն փարած է յաւիտեան : Մասերու բաժնած է ինքզինքը, այլազան երեւոյթներով կ'արտայայտէ ինքզինքը աղէկ վայելելու համար. միշտ նոր, անյագ տենչացողեր կ'ստեղծէ ինքզինքը վայելել տալու համար անդու :

Պատրանքը կը սիրէ, եւ վա՛յ անոր որ այդ զգացումը քանդէ իր եւ ուրիշներուն մէջ. կը պատժէ զայն խիստ բռնաւորի մը պէս ու իր կուրծքին վրայ կը սեղմէ տղու մը նման անիկա՝ որ վստահօրէն իրեն կը հետեւի :

Անթիւ են իր զաւակները, եւ ոչ մէկուն խնայող, խստապահանջ է ամէն պարագայի մէջ. սակայն ընտրեալ սիրելիներ ունի որոնց հետ շռայլօրէն կը վարուի եւ որոնցմէ չատ մը զոհաբերութիւններ ալ կը պահանջէ : Մեծին նուիրած է իր պաշտպանութիւնը :

Ոչինչէն կը շինէ իր ստեղծածները որոնց սակայն չըսեր թէ ուրկէ

կուղան եւ ուր կ'երթան: Անոնք պարտին քալել անընդհատ, ու ինք միայն գիտէ ճամբան:

Քիչ պատճառներ ունի, սակայն միշտ օգտակար, աղբուղ եւ այլազան են:

Իր թատրը միշտ նոր է, վասն զի նոր հանդիսատեսներ կը ստեղծէ յարաժամ. կեանքը իր գեղեցկագոյն գիւտն է ու մահը խորամանկ հնարքներէն մէկը կեանքը երկար ընելու համար:

Մարդիկը խաւարի մէջ թաղած, զանոնք անընդհատ դէպի լըյա կը գրգռէ. անքակտելի կապերով մարդիկը գետնին դամած է՝ անչէջ թըռիչ մը դնելով անոնց մէջ դէպի բարձրը:

Պէտքեր տուած է մեզի, որովհետեւ շարժումը կը սիրէ եւ զարմանալի է որ այդքան շարժումի շատ քիչ բանով կը հասնի: Ամէն պէտք բարիք մըն է որ շուտ կը գոհացուի եւ շուտ ալ կը վերածնի: Բնութեան առթած ամէն մէկ պէտքը տենչանքի նոր աղբիւր մըն է. սակայն հաւասարակշռութիւնը նոյն հետայն կը հաստատուի ընդհուպ:

Ան վայրկեանը կ'երկարացնէ եւ սակայն բոլորէին մէջ իսկ նպատակը րազործուած է:

Սնապարծութեան անձնաւորութիւնն իսկ է, սակայն ոչ մեզի հետ, մեզի որ իր պէտքին համար չինած է:

Ան թոյլ կուտայ որ տղան զինքը ուզածին պէս ձեւակերպէ, որ յիմարը զինքը քննադատէ, որ բիւրաւոր տխմարներ իրեն վրայ դեգերին առանց բան մը հասկնալու. այս ամենն ալ զինքը կ'ուրախացնեն. ամենուն հետ վարուիլ գիտէ եւ հաշիւը կը կարգադրէ:

Անոր օրէնքներուն կը հնազանդինք մինչեւ իսկ երբ կ'ընդդիմանանք, անոր հետ միասին կը գործենք, կ'ազդենք, մինչեւ իսկ երբ հակառակիլ կ'ուզենք:

Ինչ որ կ'ընէ բարի դիտումով մըն է, վասն զի իր գործը անմիջական պէտք մըն է արդէն: Կը դանդաղի, ջանքեր կ'ընէ որպէսզի զինքը անձկանքով փնտռենք. աճապարանքով խոյս կուտայ որպէս զի իրմով լիովին չկրնանք յագենալ:

Ոչ լեզու ունի ոչ խօսք, սակայն ինքն է որ լեզու եւ սիրտ կը ստեղծէ որոնցմով կը զգայ ու կը խօսի:

Սէրն իր պտակն է, սիրով միայն կարելի է անոր մօտենալ: Էակները իրարմէ ահագին անջրպեսներով զատած է, զորոնք սակայն անքակտելի օգակներով իրարու կը կապէ: Ամէն բան կղզիացուցած է, ամէն բան միացնելու համար: Իրեն համար՝ սիրոյ բաժակէն ծծուած մէկ ումալը կրնայ միշտերով դառնացած կեանքը քաղցրացնել:

Ան ամէն բան է. ինքզինքը կը վարձատրէ ու կը պատժէ, կը հրճուի ուրախութեամբ եւ ցաւերով կը տոչորի: Խստապահանջ է եւ ներողա.

միտ, սիրուն է եւ սարսափելի, տկար է եւ ամենակարող: Ամէն բան իր մէջն է, իրմով կայ: Անցեալ, ապագայ չիճանչնար. իր ներկան յաւիտենականութիւն է: Բարեացակամ է. ես զինքը կը գնահատեմ իր բոլոր գործերովը. խմաստուն է եւ համբերող: Չիկայ ճշմարտութիւն մը, մեկնութիւն մը, ընծայ մը որ անոր ծոցէն խլելու աշխատինք, զոր ան հաճութեամբ մեզի չիտայ: Հաստատամիտ է բարի կամեցողութեամբ. եւ լաւագոյնն է՝ անոր կատակներուն կարեւորութիւն չտալ:

Ան ամբողջ է, եւ սակայն միշտ անկատար, թերի. ինչ որ կ'ընէ կրնայ միշտ ընել:

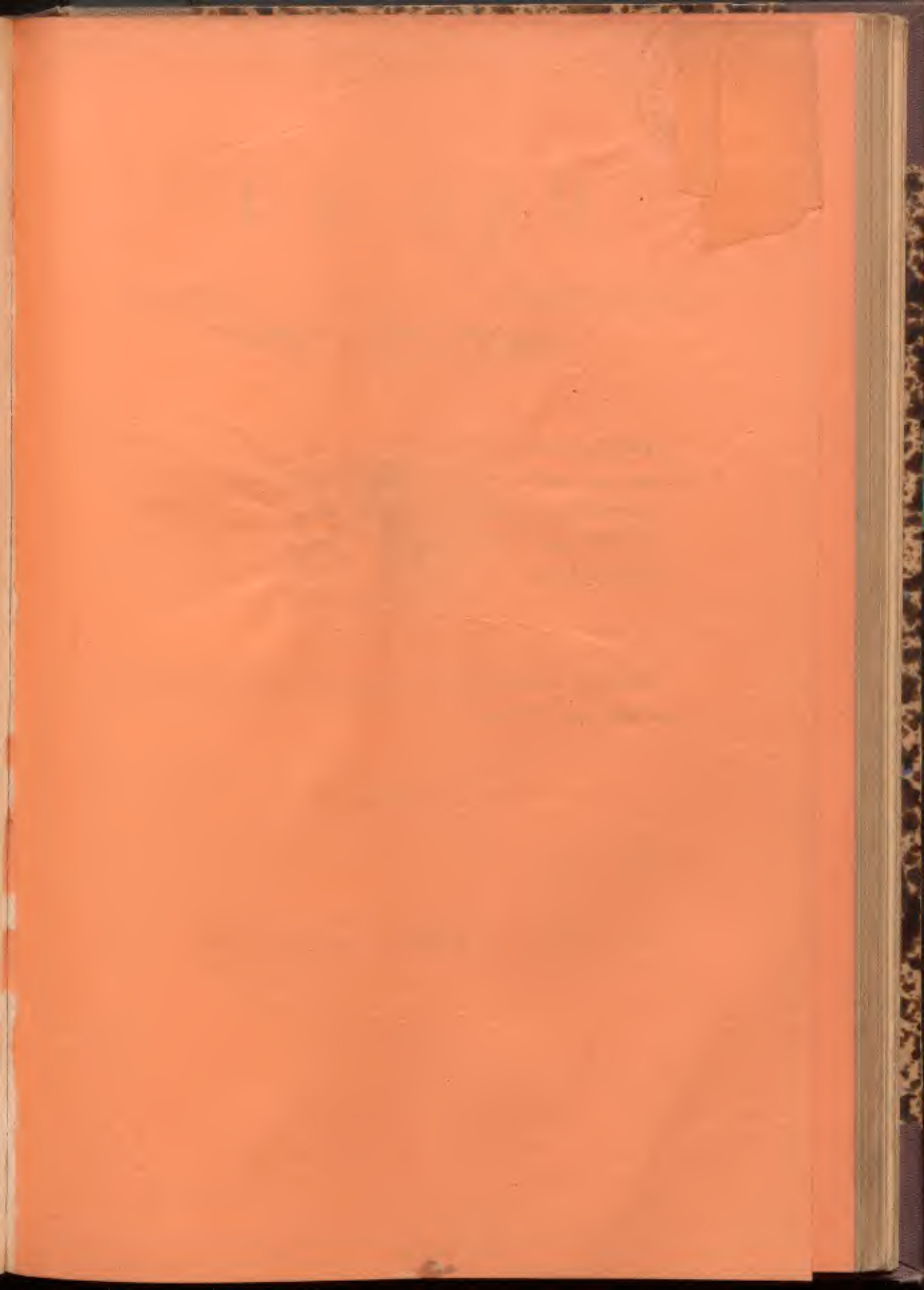
Ամենուն՝ տարբեր ձեւի մը տակ կը ներկայանայ, հազար անուններով բառերով սքօղուած է, եւ սակայն միշտ միեւնոյն բանն է:

Ան զիս ստեղծեց, ինքը նաեւ զիս այս աշխարհէն պիտի վերցնէ: Անոր կ'ապաստանիմ աներկմիտ, անձնատուր եմ. ան իր գործը չափեր: Ես անոր վրայով չխօսեցայ. ո՛չ, ինչ որ ճիշդ, ինչ որ սխալ է, ամէն բան ա՛ն ըսաւ: Թերութիւնն ալ անոր, արժանիքն ալ անոր:

ԿԵՕԹԷ

ԾԱՂԻԿԻ ՄՐՅՈՒՄՆԵՐԸ

Կ'առաջարկենք մեր ընթերցողներուն, մասնաւորապէս ուսանողներուն, այս զեղեցիկ հատուածը մեկնաբանել իրենց ըմբռնած եղանակով, կամ անոր մէկ հատուածը միայն առնել եւ ընդլայնել: Պիտի հրատարակենք լաւագոյն բացատրութիւնը, եւ զայն ուղարկողին պիտի նուիրենք մէկ տարուան Ծաղիկ: -- Ղրկուած կտորները կ'ընդունուին միայն մինչեւ սեպտեմբեր 1:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

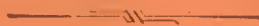

ԾԱՂԻԿի տառերն բաժանորդագրին է 30 դրու Պոստի համար եւ
40 դրու գաւառներու համար: Բաժանորդագրին կոմիտէի վճարէի:
10 բաժանորդ զտնօրէն մէկ տառերու ծԱՂԻԿ: ձեռն կը դրուի:
ԾԱՂԻԿ ազգեր կ'ընտրուի:
Ամեն համարէ եւ գրութիւնը դրուի տառ:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ԾԱՂԻԿի գրասենեակը, Զագմագնդար, Յակոբեան խան, քիւ. 9,
Արամեան տպարանի կից:

Գիւն 5 Դրուշ